

Müneccimbaşı Tarsûsîzâde'nin (1821-1896) *Risâle fî Usûli'l-hadîs* Tercümesi ve Değerlendirilmesi

An Evaluation of Münecimbaşı Tarsûsîzâde's (1821-1896) Translation of *Risâla fî Uşûl al-Hadîth*

Mustafa Celil Altuntaş^{*} , Azamat Zhamashev^{**}

Öz

Tarsûsîzâde diye meşhur olan Münecimbaşı Osman Kâmil Efendi, erken yaşlarından itibaren cami derslerinde ilmi eğitimini almaya başlamış ve medreseden mezun olmasının ardından ruûs imtihanında başarılı olup birçok medresede müderris olarak görev yapmış bir âlimdir. Münecimbaşı unvanı onun II. Abdülhamîd döneminde bu görevi yapmasından dolayıdır. Osman Kâmil Efendi, 1274-1280 yılları arasında yaklaşık altı yıl Medine Mahmûdiye Medresesi'nde müderris olarak bulunmuş ve bu süreçte Birgivi'ye atfedilen *Risâle fî usûli'l-hadîs* isimli eseri tercüme etmiştir. Bu makalede söz konusu tercüme ilk defa tespit edilerek yayımlanmıştır. Aynı zamanda Osman Kâmil Efendi'nin hayatı da arşiv ve sicil dosyaları taranarak kayda geçirilmiştir. Bunların yanında Osmanlı döneminde Türkçe yazılmış hadis usûlü eserlerinin tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Bu eserler, tespit edilecek yeni eserlerle Osmanlı dönemi hadis usûlü yazıcılığının daha net olarak anlaşılması için önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler

Hadis Usûlü, Osmanlı âlimleri, Birgivi, Dâvûd-i Karsî, Osman Kâmil Efendi, Salih Rüşdi Efendi

Abstract

Müneccimbaşı [Chief Astrologer] 'Oşmân Kâmil Efendi, also known as Tarsûsîzâde, received his early education in mosques before attending a madrasa. After graduating from the madrasa, he successfully passed the *ru'ûs* examination and served as a professor in many madrasas. He held the title of *müneccimbaşı* during the reign of 'Abdülhamîd II. 'Oşmân Kâmil Efendi was assigned as a professor at the Madrasa of Mahmûdiyya in Medina for almost six years between 1274-1280 AH and translated the *Risâla fî uşûl al-hadîth*, attributed to al-Birgivi, during this time. The current article publishes this translation for the first time. At the same time, the article has also scanned and recorded the archives and registers in order to construct 'Oşmân Kâmil Efendi's biography. This article additionally attempts to identify the works on the methodology of hadîth that were written in Turkish during the time of the Ottoman Empire. These works can be considered as a step toward a clearer understanding regarding the writing of *uşûls* on *hadîth* works during the Ottoman era.

Keywords

Hadith Methodology, Ottoman Scholars, Birgivi, Dâvûd-i Karsî, Osman Kâmil Efendi, Salih Rüşdi Efendi

* **Sorumlu Yazar:** Mustafa Celil Altuntaş (Doç. Dr.), İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis, İstanbul, Türkiye. E-posta: mcaltuntas@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-1975-5799

** Azamat Zhamashev (Dr.), Nur-Mübarek Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Almatı, Kazakistan. E-posta: azamat.jam@outlook.com ORCID: 0000-0002-5330-9437

Atf: Altuntas, Mustafa Celil, Zhamashev, Azamat. "Müneccimbaşı Tarsûsîzâde'nin (1821-1896) Risâle fî Usûli'l-Hadîs Tercümesi ve Değerlendirilmesi." *darulfunun ilahiyat* 34, 1 (2023): 147–188. <https://doi.org/10.26650/di.2023.34.1.1164140>

Extended Summary

Müneccimbaşı [Chief Astrologer] ‘Oṣmān Kāmil Efendi, also known as Ṭarsūsizāde, received his early education in mosques before attending the madrasa. After graduating from the madrasa, he successfully passed the *ru’ūs* [chief] examination and served as a professor in many madrasas. He held the title of *müneccimbaşı* during the reign of ‘Abdülhamīd II, and between 1274-1280 AH, ‘Oṣmān Kāmil Efendi was assigned as a professor at the Madrasa of Maḥmūdiyya in Medina for almost six years, during which he translated *Risāla fī Uṣūl al-Ḥadīth*, a work attributed to al-Birgivī. The current article publishes this translation for the first time and simultaneously has scanned and recorded the archives and registers in order to construct the biography of ‘Oṣmān Kāmil Efendi. This article also attempts to identify the works regarding the methodology of ḥadīth that were written in Turkish during the Ottoman Empire. These works can be considered as a step toward a clearer understanding of how the *uṣūl* of ḥadīth works had been written during the Ottoman era.

Muḥammad Rāshid Efendi’s son, ‘Oṣmān Kāmil, was born in 1236/1821 and died in 1313/1896. ‘Oṣmān Kāmil was also well known as Ṭarsūsizāde. At an early age, ‘Oṣmān Kāmil attended lectures in Istanbul mosques and was very well regarded by the famous teachers of his period. After completing his studies in the madrasa, he passed the *ru’ūs* exam in 1258/1842 in Meṣīhat. When he was 21, he was tasked with being a professor, and after completing his work in the madrasa he was promoted to the rank of Anadolu *Kaz’askerliḡi* [Ottoman chief judge]. In addition, he was also a member and chairman of some councils such as the *Meclis-i Tedkikāt-i Şer’iyye* [Assembly of Religious Inquiries]. However, one of his main tasks was undoubtedly as the *müneccimbaşı* [chief astrologer]. As Sultan ‘Abdülhamīd II’s *müneccimbaşı*, ‘Oṣmān Kāmil Efendi must have been attracted to this duty especially under the influence of the lessons he’d received as a teenager from the Crimean Selim Efendi. ‘Oṣmān Kāmil Efendi held this post until his death in 1896. Between 1274-1280 AH, he served at the Maḥmūdiyya Madrasa in Medina as a professor, during which he translated the *Risāla fī Uṣūl al-Ḥadīth* attributed to al-Birgivī. ‘Oṣmān Kāmil Efendi’s translation was discovered recently, and this article publishes it for the first time. Before teaching the ḥadīth of Şaḥīḥ al-Bukhārī to students at the Maḥmūdiyya Madrasa, he wanted to start with a brief introduction to ḥadīth methodology, and for this reason translated the *Risāla fī uṣūl al-ḥadīth*. As such, this translation is the work of a professor who wanted to teach ḥadīth to his students.

This article has also written an extensive biography of ‘Oṣmān Kāmil Efendi by collecting information from various sources; this has also been enriched by his writings in the Ottoman Archive at the archive of Meṣīhat. This article should also be mentioned as the first academic research on ‘Oṣmān Kāmil Efendi. During the six years he stayed in Medina, he often came to Istanbul and repeatedly demanded an increase in salary due to a lack of funds.

This article has identified and presented a list of works on the methodology of *ḥadīth* that were written in or had been translated to Turkish during the reign of the Ottoman Empire. The article also evaluates the place and importance of 'Oṣmān Kāmīl Efendi's translation among these other listed works. In his translation, 'Oṣmān Kāmīl Efendi used and often referenced Dāvūd-i Kārsī's commentary on the *Risāla* as his main source. This was a general characteristic of translations during the Ottoman period, and 'Oṣmān Kāmīl Efendi's translation also bears this characteristic. 'Oṣmān Kāmīl Efendi must have based his translation on the text of Dāvūd-i Kārsī, which had been printed during 'Oṣmān Kāmīl Efendi's time. With the exception of translations made for printing, some works such as 'Oṣmān Kāmīl Efendi's translation appear to have not received wide distribution nor to have found their way into circulation after being written. This likely related to how well known the translator was, how many students he had, or how close he was to them. At the same time, the competence of translators or authors in their written field also directly affected the recognition of their works. The only copy of this translation that this study has been able to identify is the one in the Konya Regional Manuscript Library. The scribe was Sayyid Muḥammad Şālīḥ Rüşdī Efendi. Şālīḥ Rüşdī Efendi was one of Bayezid Mosque lecturers and probably copied the translation while he was in Istanbul.

The importance of 'Oṣmān Kāmīl Efendi's translation is an indicator of the increased study of the *ḥadīth* methodology in the 19th century AD. At the same time, when looking at the biographies of scholars from this period, one can see that the *ḥadīth* lessons given by the Dersi'āms in mosques had increased and the tradition of giving *ijāzah* [permission] at the end of the courses became widespread. Apart from this growing interest in Istanbul, the environment or the duties of the author or translator also influenced the creation of the work. For example, Dāvūd-i Kārsī wrote his commentary while in Egypt. Similarly, 'Oṣmān Kāmīl Efendi wrote his translation not while in Istanbul but while in Medina during his tenure as a professor. This may be due to the fact that *ḥadīth* education was more widespread along the Hijāz-Damascus-Cairo line in relation to Istanbul as well as the writing of *ḥadīth* works being more common there. Therefore, scholars or professors who went to the Hijāz or Damascus from Istanbul were more interested in the science of *ḥadīth* because of the scientific environment there, and this situation led to an increase in the creation of literature on *ḥadīth*.

'Oṣmān Kāmīl Efendi began his work with two short prefaces in Arabic and Turkish. At the end of the Arabic introduction, he dedicated his work to Sultan 'Abdül'azīz (1830-1876 AD). In the Turkish preface, he spoke about the need to write a basmala at the beginning of the book and gave a small parable about the basmala. Apart from the source he only quoted in the introduction, the scholars he quoted as the source of the *ḥadīth*s he used were the sources and names used in the commentary by Dāvūd-i Kārsī. Therefore, one can say that, except for one quotation, the translation had been written with the help of Dāvūd-i Kārsī's commentary.

Giriş

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), Mahmud Esad Seydişehirî'nin (1856-1918) usûl-i hadîs'e dair Türkçe kaleme aldığı risale üzerine Seydişehirî'ye hitaben 1308/1891 yılında bir mektup yazmış ve bu mektup eserin ikinci baskısında yayımlanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa mektubunda Osmanlı döneminde hadis usûlünün mahiyetini “bu diyarda garip kalmış olan usûl-i hadîs” olarak nitelemiştir.¹ Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı'nın son döneminde içeriden bir isim olarak bu tespiti yapmış olması manidardır. Bu tespit hem tedaris ve telif hem de ulemânın ilgisinin yeterli düzeyde olmadığı anlamında okunabilir. Tanzimat'tan sonra ise Türkçe hadis usûlü çalışmalarının yanısıra tercümele de kaleme alınmıştır. Bu tercümelelerin kahir ekseriyeti XIX. asırda yapılmıştır. Bu durum XIX. yüzyılda hem Türkçe hadis usûlü yazımı konusunda hem de bu eserlelerin tedriste kullanılması hakkında yeni bir anlayışın geliştiğini göstermektedir. Bu çalışmada ele alacağımız tercüme Münecimbaşı Tarsuslu Osman Kâmil Efendi tarafından yazılmıştır. Bazı biyografi eserlelerinde böyle bir tercüme kendisine atfedilse de şu ana kadar Birgivi'ye atfedilen bu risalenin bir tercümesinin varlığı söz konusu edilmemiştir. Bu makaleyle Osman Kâmil Efendi'nin tercümesi ilk defa gün yüzüne çıkarılmış olacaktır. Tarsuslu Osman Kâmil Efendi'nin hayatından bahsedilecek, Türkçe yazılmış hadis usûlü çalışmalarının tespiti yapılmaya çalışılacak daha sonra tercüme makalenin sonuna eklenecektir. Bu çalışmayla Osmanlı dönemi hadis usûlü eserlelerine yeni bir halka daha eklenmiş olacaktır.

1. Osman Kâmil Efendi'nin Hayatı

Osman Kâmil Efendi, 1236/1821 yılında İstanbul'da doğmuştur. Fatih Camii dersiamlarından ve Sultan II. Mahmud'un huzur dersi muhatablarından olan müderris Tarsuslu Muhammed Râşid Efendi'nin oğludur. İlk olarak sıbyân mektebinde dinî ilimler okumuştur. Fatih Camii'nde Birgili Hafız Ali Efendi'den Arapça ve dinî ilimler, Trabzonlu Ahmed Fâiz Efendi'den (ö. 1273/1856) tefsir ve hadis, Vidinli Mustafa Efendi'den (ö. 1855) usûl-i hadîs ve *Şifâ*, Ahıskavî Osman Efendi'den ferâiz ve hat icâzeti, Kırımlı Selim Efendi'den de Farsça, aruz, ilm-i hesap, heyet, ilm-i mîkât ve nücûm ile ilgili dersleleri okumuştur.

Osman Kâmil Efendi, medrese silkinde 1258/1842 yılında ibtidâ-yı hâriç derecesiyle İstanbul ruûsunu, aynı sene içinde hareket-i hâriç derecesini almıştır. 1262/1846 yılında ibtidâ-yı dâhil ve 1265/1849 senesinde hareket-i dâhil, 1267/1851 senesinde Mûsıla-i Sahn, 1273/1857 senesinde Sahn ve ibtidâ-yı altmışlı 1280/1864 senesinde hareket-i altmışlı, 1282/1866 senesinde Mûsıla-i Süleymâniye derecesini almıştır. 1286/1870 senesinde Halep ve Haremeyn, 1294/1877 senesinde İstanbul

1 Seydişehirî, *Usûl-i Hadîs*.

Kadılığı, 1298/1881 senesinde Anadolu ve 1307/1890 senesinde ise Rumeli Kazaskerliği rütbelerini elde etmiştir. Osman Kâmil Efendi'ye bu görevleri ifa ederken 1286/1870 senesinde ikinci rütbeden, 1298/1881 senesinde birinci rütbeden Mecîdî ve 1300/1883 senesinde de ikinci rütbeden Osmânî nişanları verilmiştir.

Osman Kâmil Efendi zikredilen rütbelerde iken ilk maaşını 1258/1842 yılında almaya başlamış ve şu görevlerde bulunmuştur. 1281/1864 senesinde Gebze niyabetine, 1283/1866 senesinde Gemlik niyâbetine, 1283/1867 senesinde Meşihat arzuhâlciliğine, 1286/1870 senesinde Halep Mevleviyeti'ne, 1290/1873 senesinde Hüdâvendigâr (Bursa) Mevleviyeti'ne, 1293/1876 senesinde Evkâf Nezâreti müfettişliğine, 1294/1877 senesinde Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'îyye azalığına, 1296/1879 senesinde İstanbul Kadısı Müsteşarlığı'na, 1297/1880 senesinde Sermüneccimlik görevine atanmıştır. 1298/1881 senesinde askerî kassamlığa ve 1299/1882 senesinde Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'îyye başkanlığına atanmıştır.² Sultan II. Abdülhamid'in münecceimbaşı olan Osman Kâmil Efendi, padişaha 26 Muharrem 1309 tarihinde bir zâyîçe sunmuştur.³ Yine sicil dosyasındaki bilgilere ek olarak kendisine 20 Muharrem 1312 tarihinde altın liyakat madalyası verilmiştir.⁴ Osman Kâmil Efendi, 19 Şevval 1313/3 Nisan 1896 tarihinde vefat etmiştir.⁵

1.1. Osman Kâmil Efendi'nin Medine Mahmûdiye Medresesi Müderrisliği

Osman Kâmil kendi kaleme aldığı sicilinde bir müddet Medine Mahmûdiye Medresesi'nde müderris olarak vazife yaptığını söylemektedir.⁶ Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden anlaşıldığına göre 1274-1280 yılları arasında bu görev uhdesine verilmiştir.

1274 senesinde Osman Kâmil Efendi'nin verdiği bir arzuhâlde Medine Mahmûdiye Medresesi vazifesinin kendisine verildiğini belirterek Mahmûdiye Medresesi'ne atanmadan önce kendisinin zaten mücaveret için Medine'ye gitmeye azmettiğini, evinde kendilerine bakmak zorunda olduğu on bir kişinin bulunduğunu ifade etmiş ve müderrislere verilegelen 10 erdeb⁷ buğdaya 20 erdeb daha ilave edilmesini talep etmiştir.⁸ İstanbul'dan Mısır ve Cidde valileri ile şeyhülhareme

2 “İMMA”.

3 BOA, Y.EE, 58/17. Zâyîçe/Zic: Yıldızların durumlarını ve yerlerini gösteren çizelge.

4 BOA, İ.TAL, 58/46

5 Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 4:866; Mardînî, *Huzur Dersleri*, II-III:346; Albayrak, *Son devir Osmanlı uleması : (ilmiye ricalinin teracim-i ahvali)*, 1996, 4:175-76.

6 “İMMA”.

7 İstanbul'da dokuz kiloya yakın hububat ölçüsü

8 BOA, A.MKT.UM, 308/97, 2.

yazılan yazıda Osman Kâmil Efendi'nin merasimle karşılanması ve talep ettiği buğdayın kendisine verilmesi emredilmiştir.⁹ 1276/1860 senesinde Mahmûdiye Medresesi müderrisiyken İstanbul'a gelerek Medine'nin havasına alışamadığını ve Süleymaniye Medresesi'ne tayinini talep etmiş ve konu şeyhülislamlığa havale edilmiştir.¹⁰ Aşağıda gelecek belgelerden de anlaşıldığı üzere bu talebi yerine getirilmemiş ve görevine devam etmiştir. 28 Şevval 1277/9 Mayıs 1861 tarihinde İstanbul'a gelerek bir hane ve borçlarını ödemek için atıyye ihsanı talep ettiği zikredilmiştir.¹¹ 6 Cumâdelûlâ 1278/9 Kasım 1861 tarihinde maaşı aylık 500 kuruşa çıkarılarak senelik 6000 kuruş maaşı padişah tarafından onaylanmıştır.¹² Yaklaşık bir ay sonra 12 Cemaziyelahir 1278/15 Aralık 1871'de o tarihlerde İstanbul'da bulunan Osman Kâmil Efendi'ye Meclis-i Vâlâ kararıyla 5000 kuruş atıyye verilmiştir.¹³ 1279/1862 senesinde maaşının aylık 750 kuruşa çıkarılarak yıllık 9000 olmasını talep etmiş,¹⁴ 3 Cumâdelûla 1279 tarihinde ve bu talebi padişaktan tarafından onaylanmış ve yıllık maaşının peşinen ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵ Osman Kâmil Efendi'nin maaş zammı taleplerinin yanında Medine'de bazı sıkıntılar yaşadığı da anlaşılmaktadır. 1278/1862 tarihinde Osman Kâmil Efendi'nin, Medine'deki Mahmûdiye Medresesi meşrutası olan dershaneye Medine sakinlerinden Esad Efendi'nin haksız yere müdahale ettiğini belirten bir arzuhâl gönderdiği ve olayın tahkik edilip anlatıldığı gibi ise müdahalenin menedilmesi ifade edilmiştir.¹⁶ Son olarak ise 1280/1864'te Medine Mahmûdiye Medresesi'nden istifa ettiği ve yerine Yusuf Efendi'nin tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁷

Osman Kâmil Efendi yaklaşık altı yıl Medine'de Mahmûdiye Medresesi'nde görev yapmıştır. Bu vazifesi esnasında on bir nüfuslu hanesinin geçiminin en önemli meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için sık sık İstanbul'a gelmiş ve maaşına zam talep etmiştir. Ayrıca bir dönem Medine'nin havasına da uyum sağlayamamış ve rahatsızlanmıştır. Rahatsızlığı esnasında İstanbul'a tayin talebi kabul edilmemiştir. Osman Kâmil Efendi, Birgivi'nin usûl-i hadîs risalesini Medine'de bulunduğu esnada kaleme almıştır. Bu tercüme haricinde ona atfedilen bir eser bilinmemektedir. Osman Kâmil Efendi 19 yaşında ve henüz talebeyken 1256/1840 senesinde Şihâbüddin

9 BOA, A.MKT.UM, 308/97, 1.

10 BOA, A.MKT.NZD, 300/41.

11 BOA, A.MKT.NZD, 351/71.

12 BOA, İ.DH, 480/32335.

13 BOA, A.MKT.MVL, 138/20; BOA, A.MKT.NZD, 394/81.

14 BOA, A.MKT.NZD, 453/81; BOA, İ.DH, 498/33860, 1.

15 BOA, İ.DH, 498/33860, 4; BOA, A.MKT.NZD, 462/33.

16 BOA, A.MKT.UM, 563/58; 565/48; 541/30

17 BOA, A.MKT.MHM, 291/87.

Ahmed b. Abbâd el-Havvâs'ın *el-Kâfi fî ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli eserini istinsah etmiştir.¹⁸

1.2. Oğlu Şeyhülislam Mehmed Nûri Efendi

Osman Kâmil Efendi'nin oğlu Mehmed Nuri Efendi Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamıdır. 1276 senesinde İstanbul'da doğmuştur. 24 Muharrem 1313'te Haremeyn mevleviyeti payesini aldığı kaydedilmiştir.¹⁹ Osmanlı Arşivi'ndeki sicil dosyasındaki bilgiler bu tarihte nihayete ermektedir. Ancak onun Meşihat Arşivi'ndeki dosyasında sonraki vazifeleri de kaydedilmiştir. Nisan 1314'te Evkâf-ı Hümâyûn Müsteşarlığı Vekaleti'ne, Nisan 1319'da Edirne Vilayeti Merkez Vilayeti'ne atanmıştır. 27 Eylül 1920'de Mustafa Sabri Efendi'nin istifasından sonra şeyhülislamlık görevine atandığı ve saltanatın ilga edildiği 4 Kasım 1922'ye kadar bu görevi sürdürdüğü bilinmektedir.²⁰

Osman Kâmil Efendi'nin damadı Hüseyin Nureddin Efendi de ilmiye sınıfındandır.²¹ Osman Kâmil Efendi'nin vefatından sonra Şeyhülislam Mehmed Cemaeddin Efendi'nin (1848-1919) 20 Receb 1314/25 Aralık 1896 tarihli arzında Hüseyin Nureddin Efendi'nin kayınpederi Osman Kâmil Efendi'ye takvim hazırlamakta yardımcı olduğu ve hesâb-ı mîkâta olan intisabı sebebiyle sermüneccimlik görevinin damadı Hüseyin Nureddin Efendi'ye verilmesine konusunda bir yazısı bulunmaktadır.²² Ancak Osman Kâmil Efendi'den sonra bu göreve damadı Hüseyin Nureddin Efendi değil Mustafa Asım Bey atanmıştır.²³

Osman Kâmil Efendi'nin vefatından sonra tarîk-i mahsûs maaşının kendilerine verilmesi için oğlu ve damadı talepte bulunmuşlardır.²⁴ Arzuhâllerinde yirmi nüfusu aşkın aile bireylerinin geçimi için bu maaşın kendilerine verilmesini talep etmişlerdir.²⁵

2. Osmanlı Döneminde Türkçe Usûl-i Hadîs Eserleri

Osmanlı'da hadis metinlerinin tercümeleri erken dönemlerden itibaren başlamıştır. Özellikle kırk hadis türü ve *Meşâriku'l-envâr* gibi önemli derleme eserlerin tercümeleri bunların başında gelir. Ancak erken dönemlerde hadis usûlü eserlerinin

18 Havvâs, "el-Kâfi fî ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi".

19 BOA. DH.SAİD, 47/291; MA, 768/03.

20 Albayrak, *Son devir Osmanlı uleması : (ilmiye ricalinin teracim-i ahvali)*, 1996, 3:265; Özcan, "Mehmed Nûri Efendi".

21 BOA, MB.İ, 130/159.

22 BOA, Y.MTV, 149/76.

23 Aydıöz, "Osmanlı Devleti'nde Münecceimbaşılık", 170-71.

24 BOA, İ.HUS, 47/52.

25 BOA, BEO, 791/59260.

tercüme edildiği bilinmemektedir. İlk hadis usûlü tercümeleri Ali en-Nîsârî'nin (ö. 1111/1699) kısa risâlesi ile Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin (ö. 1197/1783) Suyûtî'nin *İtmâmü'd-dirâye* isimli eserinin usûl-i hadîs başlığında yaptığı tercümeledir. Ancak bu iki eser müstakil hadis usûlü eserleri olarak değerlendirilemezler. Bunu dikkate alırsak ilk müstakil Türkçe hadis usûlü Mehmed b. Ömer İskilîbî'nin 1210/1795 yılında tamamladığı *Nuhbetü'l-fiker* tercümesidir. Uşşâkî'nin tercümesi ise bir hadis usûlü kitabının tercümesi olmasa da usûl konularının geneline içermektedir. XVIII. yüzyılın sonunda yapılan bu tercüme haricinde diğer bütün tercüme XIX. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınmıştır. Matbaada basılan ilk Türkçe hadis usûlü eseri ise Fatih Ahmed Efendi olarak bilinen Ahmed b. Abdullah el-Ağrûsî'nin 1260/1844 yılında yayımlanan *Nuhbetü'l-fiker* tercümesidir. Bu tarihten sonra da tercüme devam etmiş ve bazıları matbaada yayımlanmıştır. Osman Kâmil Efendi'nin yayımladığımız bu tercümesi de XIX. yüzyılda yapılan tercüme bir devamı niteliğinde olup Birgivi'nin risalesinin Osmanlı döneminde müstakil olarak yapılan ilk ve tek tercümesidir. Babakaleli Abdülaziz Efendi'nin *Mukarribu't-tâlibîn* isimli tercümesi ise Dâvud-i Karsî'nin Birgivi'nin risalesine yazdığı şerhin tercümesidir. Bu tercüme zımnen Birgivi'nin risalesini içerse de Osman Kâmil Efendi'nin tercümesi bu tercümeden daha öncedir.

Osmanlı döneminde yapılan hadis usûlü tercümelerinde veya telif eserlerde üç eser temel kaynak olarak kullanılmaktadır. Bunlardan yaygınlık kazanma açısından en önde geleni *Nuhbe*'dir. Genellikle *Nüzhe*'den istifade ederek yapılan bu tercüme veya telifler yaygındır. İkincisi ise Dâvud-i Karsî'nin Birgivi'nin risalesine yazdığı şerhtir. Bu eserden istifade edilerek yazılan tercüme veya telifler de bulunmaktadır. Üçüncüsü de Suyûtî'nin *Tedrib*'indedir. Özellikle son dönemlerde matbaanın imkanlarının da genişlemesiyle *Tedrib*'den istifade edilerek yapılan tercüme veya telifler yaygınlaşmıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu Osmanlı'nın son dönemlerinde açılan mekteplerle irtibatlıdır. Ayrıca Dârülfunun müfredâtında bulunan hadis derslerinin etkisiyle yazılan eserler de bulunmaktadır. Bu kurumlarda kimi hadis usûlü dersi veren hocalar olmakla beraber kimisinin tercümesinin sebebi hadis hocası veya hadis ilmiyle iştiğal etmiş olması değil Arapça'ya vukûfudur. Bu eserler neşredildikçe ve listeye eklenecek yeni tercüme ve teliflerle Osmanlı dönemi hadis usûlü çalışmalarının genel bir değerlendirilmesini yapabileme imkânı olacaktır. Gerek Osmanlı döneminde gerekse 1922'den sonra Osmanlı Türkçe'siyle kaleme alınan tercüme ve telifler tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır:

2.1. Tercüme Hadis Usûlü Eserleri

1. Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin Suyûtî'nin *İtmâmü'd-dirâye li-kurrâ'in'n-nukâye* isimli ilimler tasnifi konusundaki eserinin usûl-i hadîs bölümünün *Nuhbetü'l-fiker*'den de istifade edilerek yapılan tercümesidir.²⁶

26 Abdullah Salâhî Uşşâkî, "Usûl-i Hadîs", 745-63.

2. Mehmed b. Ömer İskilîbî (ö. 1213/1798), *Tercüme-i Nuhbetü'l-Fiker*.²⁷

3. Hafîd Efendi'nin (ö. 1811) *Nuhbetü'l-fiker* tercümesi: 1804 yılında kaleme aldığı *Galatât-ı Hafîd Efendi* olarak bilinen *ed-Dürerü'l-müntehabâtü'l-mensûre fî ıslâhi'l-galatâti'l-meşhûre* isimli eserinde *Nuhbetü'l-fiker*'i bazı tasarruflarla tercüme etmiştir.²⁸

4. Ahmed b. Abdullah el-Ağrûsî (Fatih Ahmed Efendi), *Tercüme-i Nuhbetü'l-fiker*

5. MüneccimbaşıTarsuslu Osman Kâmil Efendi, *Tercüme-i Usûlü'l-Hadîs*.

6. Babakaleli Abdülaziz Efendi (ö. 1297/1879), *Mukarribu't-tâlibîn*.

7. Ramazanzâde Abdünnâfi İffet Efendi'nin (1823-1890) *el-Eseru'l-mu'teber fî tercemeti Nuhbeti'l-fiker*

8. Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912), *İlm-i Usûl-i Hadîs* (kısmî *Tedrîbü'r-râvî* tercümesi)

2.2. Türkçe Telif Edilmiş Hadîs Usûlü Eserleri

1. Balâtîzâde Kemâlî (ö. 1010/1602[?]), *Risâle fî usûli'l-hadîs*²⁹

2. Ali en-Nisârî (ö. 1111/1699), *Mâ yeteallaku bi'l-hadîs*.³⁰

3. Hakkı Efendi (ö. ?), *Risâle fî usûli'l-hadîs*³¹

4. Mahmud Esad Seydişehirî (1856-1918) *Usûl-i hadîs*³²

5. Fevzi Efendi (ö. ?), *Taksîm-i hadîs-i şerîf*³³

27 Gümüş ve İmamoğlu, “İskilipli Mehmed b. Ömer’in Nuhbetü'l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri”.

28 Hafîd Efendi, *Galatât*.

29 Balâtîzâde, “Risâle fî Usûli'l-hadîs”, 135-36. Balâtîzâde Kemâlî, Timurular dönemi tarihçisi olan Muhammed Mîrhând b. Burhâneddîn'in (ö. 903/1498) Ravzâtü's-safâ isimli eserinin bir bölümünü tercüme eden kişidir. *Risâle fî usûli'l-hadîs* isimli eserin sonunda da “Tercümân-ı Düstûri li-Kemâlî” olarak ferağ kaydı düşülmüştür. Bu ibareden ilgili hadîs usûlü *Ravzâtü's-safâ*'nın bir bölümü mü yoksa Kemâlî'nin kendi telifi mi olduğu net olarak anlaşılamamıştır. Ravzâtü's-safâ ve Kemâlî'nin tercümesiyle karşılaştırmalarımız devam etmektedir.

30 Nisârî, “Mâ yeteallaku bi'l-hadîs”, 92-95; Ali en-Nisârî'nin bu kısa risalesi el-Fevâidü'l-aliyye isimli eserinden bir bölümdür. Ali en-Nisârî ve el-Fevâid için bk. Furat, “Ali en-Nisârî”, 13-33.

31 Hakkı Efendi, “Risâle fî usûli'l-hadîs”.

32 Seydişehirî, *Usûl-i Hadîs*.

33 Fevzi Efendi, *Taksîm-i hadîs-i şerîf*. Eserin görebildiğimiz tek nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ali Rıza Hakses Koleksiyonu, 329'da bulunan matbu nüshadır.

6. Kazancızâde Emîn Edîb Efendi (1857-1919), *Tuhfe-i Hulûsiyye fî usûli 'l-ehâdîsi 'n-nebeviyye*³⁴

7. Bayramzâde Abdullah Edîb (1856-1927), *Usûl-i Hadîs Dersleri*³⁵

8. Babanzâde Ahmed Naîm Efendi (1872-1934), *et-Tecrîdû 's-sarih Mukaddimesi*

9. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), *Târîh-i hadîs*

10. Arapgirli Hüseyin Avni Efendi (1864-1954), *Târîh-i hadîs*³⁶

11. Yusuf Zâhir Efendi (1883-1956), *el-Muktetaf mine 'l-âsâr fî ilmi usûli 'l-âsâr*³⁷

12. Yusuf Ziyaeddin (Ersal) el-Ezherî (1879-1961), *Telhîsü 'l-füsûl fî usûli hadîsi 'r-Resûl*³⁸

3. Tercümenin Değerlendirilmesi

Osman Kâmil Efendi, tercümenin yapılış sebebini mukaddimede zikretmiştir. Arapça kaleme aldığı bu mukaddimede, Medine Mahmûdiye Medresesi'nde müderris iken *Sahîh-i Buhârî* tadrîsine başladığını ve bu derslerden önce bir usûl-i hadîs risalesiyle başlamanın doğru olacağını düşündüğünü ve usûl-i hadîs konusunda Birgivi'nin *er-Risâle*'sinden daha uygununu bulamadığını ifade etmiştir. Bu ifadeler risâlenin şârihi Dâvûd-i Karsî'nin şerhinin başındaki ifadelerle birebir örtüşmektedir. Dolayısıyla Osman Kâmil Efendi, risâlenin şerhinde geçen ibareleri kendi tercümesinin de gerekçesi olarak açıklamıştır. O, metnin tercümesinde Dâvûd-i Karsî'nin şerhinden doğrudan istifade etmiş ve çoğu yerde şerhteki ibareyi de tercüme etmiştir. Tercümenin *Sahîh-i Buhârî* okumadan önce bir giriş olması için üretilmesi onun Mahmûdiye Medresesi talebelerinin istifade etmesi için yazılmış olabileceğini gösterir. Aynı zamanda müellif tercümeyle ders esnasında kendisi için bir not olarak da hazırlamış olabilir.

Osman Kâmil Efendi, tercümesinde Dâvûd-i Karsî'nin şerhinden büyük ölçüde

34 Kazancızâde, "Tuhfe-i Hulûsiyye"; Eserle İlgili bk. Akdağ, "Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emîn Edîb'in Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli 'l-Ehâdîsi 'n-Nebeviyye Adlı Hadis Usûlü Ders Kitabı".

35 Abdullah Edîb, *Usûli Hadîs*. Eserin bulunduğu kütüphaneler şunlardır: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 30464; Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 181.

36 İzmirli İsmail Hakkı Efendi ve Arapgirli Hüseyin Avni Efendi yazdıkları *Tarih-i hadîs* isimli eserleri hadîs usûlü konularını da içerdiği için Türkçe hadîs usûlü eserleri içerisinde sayılmıştır.

37 Yusuf Zâhir Efendi, "el-Muktetaf Mine 'l-Âsâr fî İlmi Usûli 'l-Âsâr"; Eserle ilgili bk. Şenburç, "Osmanlı Müelliflerinden Yusuf Zâhir Efendi".

38 Ezherî, *Telhîsü 'l-Fusûl*; Hasanova, Eserle ilgili bk. "Yusuf Ziyaeddin Ezherî".

istifade etmiştir. Dâvûd-i Karsî'nin şerhinin 1272, 1275, 1288'de ve sonrasında birçok kereler matbaada yayımlandığı dikkate alındığında Osman Kâmil Efendi'nin tercüme ettiği dönemde yaygınlık kazandığı rahatlıkla söylenebilir. Zira Osman Kâmil Efendi tercümesini tam da bu dönemde 1279/1863 tarihinde Medine'de tamamlamıştır. Metin karşılaştırıldığında 1272 ve 1275 tarihlerinde yayımlanan matbu nüshalarla bazı noktalarda uyum göstermektedir. Ancak mütercimın esas nüshaların bu baskılar olmadığı anlaşılmalıdır. Yazma Bağışlar 1109 numarada bulunan nüshanın mütercimın nüshasına daha muvafık olduğu anlaşılmalıdır. Medine'de iken niçin bir tercümeğe ihtiyaç hissettiği de önemli bir konudur. Medresede ders takriri için Dâvûd-i Karsî'nin şerhiyle iktifa edebilirdi. Ancak o, Türk talebelerin de eserden kolay bir şekilde istifade etmesini istemiş olmalıdır. Zira Arap coğrafyasındaki medreselerde de Türk talebelerin bulunduğu bilinmektedir.

Osman Kâmil Efendi tercümesinde genellikle kendi yorumlarını eklememiştir. İbarenin dışına çıktığı yerler kendisinin değil Dâvûd-i Karsî'nin açıklamalarıdır. Mütercim sadece Arapça kaleme aldığı mukaddimedede ve besmeleden sonra yazdığı kısa Türkçe girişte kendi sözlerine yer vermiştir. Bu girişte her işe besmele, hamdele ve salvele ile başlamanın gerekliliği konusunda nakledilen hadisler arasındaki tearuza girecek olsa bunun bir kitap kadar uzun olacağını ifade ederek konuya girmeyeceğini belirtmiştir. Mütercim burada bir hikâye anlatarak bismelenin aslının 'İsmullahirrahmânirrahîm' olduğunu ancak 'elif' harfinin Kur'an'ın ilk harfi olması sebebiyle kibirlenmesinden ötürü kaldırılarak, 'ba' harfinin Kur'an'ın ilk harfi olduğunu nakletmiştir. Sonunda da ilim adamının da kendisini büyük görerek kibirlenmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Osman Kâmil Efendi bu hikâyeyi Necmeddin Dâye'nin tefsirinden alıntıladığını belirtmiştir. O, mukaddimededen sonra yazdığı Türkçe girişte de hadis ve hadis usûlü ilminin tarifi, mevzuu ve gayesini açıklamıştır. Burada verdiği bilgiler de Dâvûd-i Karsî'nin şerhinde verdiği bilgilerle birebir örtüşmektedir.

Osman Kâmil Efendi'nin Birgivi'nin *er-Risâle*'sinde râvinin adaleti konusundaki ta'nının dördüncü maddesi olarak 'cehâletühû' ifadesini 'râvinin cahil olması' olarak tercüme etmesi bir sehv sonucu olmalıdır. Daha sonra cehâletin açıklandığı kısımda yapılan 'râvînin cehâletinden murâd, ismi ma'lûm olmaya demektir' ifadesi meseleyi doğru olarak aktarmaktadır. Ancak Osman Kâmil Efendi'nin ilk ifadeyi tashih etmemesi bir eksiklik olarak zikredilmelidir. Aynı zamanda hadisin muttasıl ve munkatı olarak ikiye ayrıldığını tercüme ettiği yerde 'ilm-i hadîs muttasıl ile munkatı'a mukasem olur' ifadesindeki 'ilm' kelimesi zaittir. Zira ilm-i hadîs değil hadis ikiye ayrılır demeliydi. Osman Kâmil Efendi, Birgivi'nin 'ba'zuhum' (bazıları) diyerek müphem bıraktığı yerleri 'bazılarından maksat Askalânî ve Nevevî'dir', 'Hatîb el-Bağdâdî gibi bazıları' diyerek isimleri zikretmiştir. Bu açıklamalar da daha önce zikredildiği gibi Dâvûd-i Karsî'nin şerhindeki ibarelerin tercümeleridir.

Osman Kâmil Efendi'nin tercüme metninde bazen tercüme için kullandığı nüshadan kaynaklı bazen de sehven veya kasıtlı olarak yaptığı farklılıklar bulunmaktadır. Şüphesiz bu durum nüsha farklılıkları veya müstensihinin tasarrufları da olabilir. Örneğin "Lâ büdde min ma'rifetihâ li-men erâde en yettali'a murâdehum min ıtlâkâtihim" ifadesinin sonunda yer alan '*min ıtlâkâtihim*' ifadesini yazmamış ancak tercüme ederken '*anların ıtlak ettikleri lafızlarından murâdlarına muttali' olmaklığı murâd eyleyen kimesne lâzımdır ol-ıstilahlarını bilmek*' diyerek o kısmı tercüme etmiştir. Osman Kâmil Efendi "*bi-galebeti sem 'i ş-savâbi aleyhi*" yazacağı yerde sehven olsa gerek "*bi-killeti sem 'i ş-savâbi aleyhi*" yazmıştır. Buna uygun olarak "*yahud halâs olmak sem '-i savâbın hata üzerine killeti sebebiyle olur*" ifadesi yanlış metne uygun olarak tercüme edilse de anlam hatalı olmuştur. Bunun yerine râvinin doğrularının hatasından çok olması anlamında "*yahud halâs olmak sem '-i savâbın hata üzerine galebesi sebebiyle olur*" demeliydi. Metnin tercümesi verilirken tüm bu eksiklik ve hatalara işaret edilmiştir.

Osman Kâmil Efendi'nin müellif nüshasını tespit edemediğimiz için bu farklılıkların müstensihinden mi yoksa kendisinden mi kaynaklandığını net olarak söylememizin imkânı yoktur. Birgivî metninde bugün de yayımlanan nüshalar dikkate alındığında küçük olsa ziyadelerin ve farklılıkların olduğu görülür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu farklılıkların daha çok Karsî'nin şerhinde olan bazı ibarelerin metne eklenmesi sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır.

3.1. Nüshanın İncelenmesi ve Transkripsiyonda Kullanılan Yöntem

Tercümenin bulabildiğimiz tek nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 9455 numarada 44b-53a varakları arasındadır.³⁹ Nüshanın ferağ kaydında tercümenin 1279/1863 yılında yapıldığı mütercim tarafından belirtilmiştir. Müstensih ise Muhammed Salih Rüşdî el-Ispartavî'dir (ö. 1331/1913). Kendisinin Nüvvab'dan olduğunu belirtmiştir. Meşihat Arşivi'nde 1264/1848 yılında doğan Ispartalı Salih Rüşdî'nin sicil dosyası bulunmaktadır. Salih Rüşdî Efendi 1277/1860 yılında İstanbul'a gelmiş ve Yeni Camii Hatibi Alâiyeli Ahmed Fahreddin Efendi'den icâzet almıştır. 1297/1280 yılında Bâyezîd Camii'nde tedrisle görevlendirilmiş 1312/1894 senesinde de Bâyezîd Camii'nde icâzet vermiştir. Salih Rüşdî Efendi 1301/1884 yılında İbtidâî hariç rütbesiyle atandığı medrese silkinde 1325/1907 yılında Mûsilâ-ı Sahn rütbesine kadar yükselmiştir. 1331/1913 yılında vefat etmiştir.⁴⁰ Sicilde geçen Salih Rüşdî Efendi ile nüshanın müstensihi Salih Rüşdî Efendi'nin hem aynı dönemde yaşamış olmaları hem de bu dönemde İstanbul'da bulunmuş olmaları itibarıyla aynı kişiler olduğunu düşünüyoruz. Nüshanın istinsahının da

39 Osman Kâmil Efendi, "Tercüme-i Usûlü'l-Hadîs".

40 Salih Rüşdî Efendi Sicil Dosyası, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, 188/03.

mücîz bir dersiâmın elinden çıkmış olması hadis usûlüne artan ilginin bir sonucu olarak okunabilir. Müstensih Salih Rüşdî Efendi nüshada Arapça ibarelerin üstünü kırmızı kalemle çizerek belli etmiştir. Ayrıca bazı sayfaların kenarında metne bazı eklemeler yapılmıştır. İlk yazımda sehven atlanılan bazı yerlerin burada metne eklendiği görülür. Dolayısıyla metnin istinsah edildikten sonra mukabele edildiği ve tashih edildiği anlaşılmaktadır.

Metin Latin harflerine aktarılırken tam transkripsiyon alfabesi kullanılmamıştır. Ayın ve hemze işaretleri mümkün olduğunca gösterilmiştir. Zaruri durumlar haricinde kelimelerin günümüzdeki telaffuzu yazılmaya çalışılmıştır. *Risâle fî usûli'l-hadîs*'in Arapça metni Laleli⁴¹ ve Yazma Bağışlar Koleksiyonları'nda⁴² bulunan iki yazma ve Matbaa-i Âmire'de 1272 ve 1275⁴³ yıllarında yapılan iki matbu nüshayla karşılaştırılmıştır. İfade edildiği üzere Osman Kâmil Efendi'nin tercümesinde sehven yaptığı veya esas aldığı nüshadan kaynaklı eksiklikler veya farklılıklara bu dört nüshayla karşılaştırılarak işaret edilmiştir. Böylece Birgivî'nin risâlesinin daha sahih bir metnine ulaşılma amaçlanmıştır. Matbaa-i Âmire'de yayımlanan iki baskının da tercümeden önce yapılmış olması karşılaştırma yapma ihtiyacını doğurmuştur. Zira ilk etapta tercümenin bu iki baskılardan birinden yapılmış olabileceğini düşünmüştük. Ancak yapılan incelemelerde doğrudan bu iki baskının kullanıldığını gösteren bir işarete rastlanılmamıştır. Tercümeyi Birgivî metninin bazı müstakil nüshalarıyla karşılaştırınca Yazma Bağışlar 1109'da bulunan nüshayla mütercimnin nüshasındaki benzerlik dikkat çekmiştir. Hicrî 1296'da istinsah edilen bu nüsha her ne kadar mütercimnin tercümesinden sonra olsa da mütercimnin metnine en yakın nüsha olduğu için karşılaştırmada esas alınmıştır. İstinsah kaydı olmasa da daha erken dönemlerde yazıldığı anlaşılan Laleli nüshası da karşılaştırmaya eklenerek metne farklı dönemlerde eklenen veya çıkarılan ibarelerin tespiti için yapılmış amaçlanmıştır.

Daha önce Birgivî'nin risalesinin ona ait olup-olmadığı konusunda bir inceleme yapılmıştır.⁴⁴ Bu incelemede metnin Birgivî'ye ait olabileceğini gösteren Dâvûd-i Karsî'nin şerhteki açıklamalarından önceki döneme ait bir delil olmadığı öne sürülmüştür. Metnin Birgivî'ye aidiyeti hala kesin bir şekilde ispatlanamamakla birlikte bu çalışmada nispet tartışmasına tekrar girilmemiş, tercümeyle odaklanılmış ve XIX. yüzyılda artan hadis usûlü çalışmalarının bir örneği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

41 Birgivî, "Risâle fî Usûli'l-Hadîs", t.y.

42 Birgivî, "Risâle fî Usûli'l-Hadîs", t.y.

43 Birgivî, *Risâle fî Usûli'l-Hadîs*, 1272; Birgivî, *Risâle fî Usûli'l-Hadîs*, 1275.

44 Altuntaş, "Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in İmam Birgivî'ye Aidiyeti".

4. Tercüme-i Usûlü'l-Hadîs

هذا كتاب ترجمة أصول الحديث

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمدُ لله العليِّ الأعلى، وله الحكمُ في الآخرة والأولى، أعدَّ لأوليائه الجنان العليا، ولأعدائه النيران الكبرى، يا من تجر ببداء صمدية نهاية العقول والأوهام، وسجدة العز جبروته جباه الأشباح والإجرام صلى على نبيك محمد المبعوث للدعوة إلى دار الإسلام، وعلى أتباعه الذين هم نجوم الهدى، ومصابيح الظلام،

وبعدُ:

فإنَّ كمال كل نوع إنما هو باختباره بما يخصه من الآثار، وتخليه بما يميزه عن الأغيار، ونقصانه باتصافه بما ينافيهما من الأضداد، وسلوكه في أودية الضلال والوهاد، فأنظر معاشر الإخوان وجماعة الخلان هل لكم من مميز عما عداكم سوى العلم والعرفان؟ فاسلكوا مسالك تحصيل اليقين، واطلبوا العلم ولو بالصين. فيقول العبد الفقير إلى ربه الغني السيد عثمان كامل ابن محمد الشهير بطرسوسى زاده عفى عنهما لما كُنْتُ مُدْرَسًا بالمدرسة المحمودية في المدينة المنورة على صاحبها أفضل التحية بدأت بتدريس البخاري الشريف، فيها رأيت أنَّ المناسب بدء رسالة في أصول الحديث قبله، لأنَّه يحتاج إليها، ولم أجد في رسائل الأصول أحسن من هذه، وقد صنَّف فيه المولى الهمامُ قدوة علماء الإسلام خير الطلبة والدين منبع الفضل واليقين، وحيد عصره في التحقيق، وفريد دهره في التدقيق محمد أفندي البركوي - عليه رحمة الباري - فأردتُ أنْ أشرحها بلسان التركي يكشف عن مكان أسرارها حجابها، ويرفع عن وجوه مخدراته نقابها. فشرعتُ فيه متضرعًا إلى الله تعالى، وأزجو منه أن يكون ذريعته النجاتي في آخر الحال، ووسيلة لشفاة النبي الملك المتعال، وأن ينفع للذنبهم للحق طالبون، وعن طريق الحق ناكبون، اللهُ تعالى وليّ التوفيق في كل باب، وإليه الرجوع وحسن المآب، وخدمت به عالى حضرت من ظلل العباد وبظلال العدل والإحسان، وامطر عليهم سحائب الأمن والأمان، وقمع عنهم الضلالة وأثار البدع والطغيان، وهو السلطان المجاهد في سبيل الله مع الكفار المتمثل لأوامره أثناء الليل وأطراف النهار، ناظم الأمور الدينية بعد الشتات عاصم جبل الله المئين عن النبات السلطان عبد العزيز خان ابن السلطان الغازي محمود خان ابن السلطان الغازي عبد الحميد خان مد الله سر أوقات عظيمته على الأيام، وأخاص سجال الخلود والدوام، وقهر أعداء دينه ما تعاقب الملوان.

Musannif merhum Hak Subhânehû ve teâlâ hazretlerine ve rasûl-i ekrem sallallahu teâlâ âleyhi ve sellem efendimize iktidâen ve takarruben ve kerem-i ilâhiyesini isticlâben kitâbını besmele-i şerîfe ile tezyin eyledi ki makbul ve mübârek olup maktû‘ ve nâkıs olmamak için ve cenâb-ı kibriyâya hamd ve resûlu üzerine salât u selâm lâkin ketb ve tahrîr etmedi. Maksada sûrat-i duhûl için ve lisân-ı ikân edip kitâbeti terke cevâz olduğunu îma için. Nitekim hadîs-i şerîfnde vârid oldu ki [Besmele her kitabın başıdır. Bir kitap yazacağınızda onu başına yazınız] Ve besmele-i şerîfde ve hamdele ve salve hakkında vârid olan ehâdis ve beynlerinde olan teâruzu def` ve tahkîk ve tevfiqden bahs olursa müstakillen bir kitâb olacağına iştibâh olmayıp ve maksûd-ı aslî geriye kalacağından bu kadar ile iktifâ olundu fefhem. Ve Necm[eddin]-i Dâye [aleyhi']-l-mağfira Hazretleri (ö. 654/1256) *Aynü'l-hayât* nâm tefsirinde buyurdu

45 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1:264.

ki: Elif hurûf-ı hecâ içinde ser-efrâz ve gayet doğru olmasına binâen ne kadar mükellef değil ise dahî bu iki varlık kendüyi harâb edip der ki Çün bu doğruluk bâ'da yok ve tâ'da yok cim'in karnı yarık dâl'in beli eğri râ'nın başı eğri, çünkü bu doğruluk bana hasdır Ser-dîbâce-i levha-i Kur'ân olmak bana hasdır kendüyü tevkîr, sâir hurûfu tahkir edip yani Kur'ân'ı Kerîm'in evveline ben lâyıkım. Zirâ bu doğruluk benden gayrı kimsede yoktur deyu gurur etmesine mebnî meğher Levh-i Mahfûz'da dahî ismullahirrahmanirrahim keşide edilmiş idi. Buyururlar bu ihsân kendüye verilmişken bu gururuna mebnî Cibrîl-i Emîn'e fermân buyurulup ismullah'tan Elif'i serkeş-i hattan kaldurup beğenmediği rûy-ı tevâzu'la münbasıt olan bâ'yı yerine ser-dîbâce-i Kur'ân bismillâhirrahmânirrahîm keşide oldu.⁴⁶ Ve kütüb-i evvelinde el-hâsıl doğruluk saâdet-i ebediye ve siyâdet-i sermediyedir. Ama ben doğruyum deyu mağrur olmamalıdır. Ve ilm dahî saâdet-i ebediye ve siyâdet-i sermediyedir. Ama ben âlimim deyu gurura düşmemelidir. el-Hâsıl Allah'tan gayrıya güvenen hâbis-i hâsirdir.

اعلم أيها الطالب الصادق

İtikâden ve fi'len ve kavlen sâdık olan ey talib bil ki; zira tâlib-i sâdık tabir ettikleri zâtın talimi üç sebepten biriyle olur. Ya takarrub ilallah ile veya sevâbullahı taleb yahut ikâbullahdan havf ve teallüm eylediği ilm mukâbili ferâiz ve vâcibât ve sünen-i müekkedeyi icrâ edip kebâiri terk eder. Ve böyle olan tâlibin bidâyeti hakkında buyuruldu ki “طَالِبُ الْعِلْمِ يَسْتَغْفِرُ لَهُ كُلُّ شَيْءٍ حَتَّى الْجِبْتَانُ فِي الْبَحْرِ”⁴⁷ yani tâlib-i ilm için her bir şey istiğfar eder. Hatta deryada olan balıklar dahî intihâsı itibariyle haklarında vârid olduğu “فَضَّلَ الْعَالِمُ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِي عَلَى أَدْنَاكُمْ”⁴⁸ yani Rasûlullah sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri ashâb-ı kirâm rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecmaîn hazerâtına buyurdular ki “âlimin âbid üzerine fazl ve ruchâniyeti sizin ednânız üzerine benim fazl ve ruchâniyetim gibidir. Ve bu babda “نوم العالم خير من عبادة الجاهل”⁴⁹ [Âlimin uykusu câhilin ibadetinden hayırlıdır] buyuruldu.

Sebeb-i vurûdu Efendimiz mescid-i şerîfe teşrif buyurup bâb-ı mescide İblis 'aleyhi mâ yestahıkı buluyor “Burada ne gezersin? buyurunca, Yâ Rasûllallah işbu mescidde namaz kılan kimsenin namazın ifsâd edeceğimdir. Lâkin bir kimse uyku uyur. Andan havf ederim deyince “Sübhânallah ibâdet eden kimseden havf etmeyip de gaflette bulunan kimseden havf nedir? buyurunca, Yâ Rasûllallah namaz kılan kimse câhildir, namazın ifsâd âsândır. Amma uyuyan kimse âlimdir uyanır

46 Necmeddin-i Dâye, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 1:62-64.

47 İbn Abdilber, *Câmi*, 1:25.

48 Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir-Sünen-i Tirmizî*, 19.

49 Ebû Said, *el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fî Şerhi'l-Tarikati'l-Muhammediyye*, 1:82; Emîr es-Sanâni, *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, 2:545.

da fesattan kurtardıktan sonra meselesin öğrenir Nice namaz faziletine erer havfi vardır, deyince Efendimiz “نوم العالم خير من عبادة الجاهل” buyururlar. Ve sana malum olsun bil ki her tâlib maksûda şuru‘ etmezden evvel üç şey bilmekten lazımdır. Evvelkisi o ilmin tarifini bilmeli ki icmâlen malum olsun için ve ikincisi mevzûunu bilmeli ki sâir ulûmdan maksudunu temyîz için ve üçüncüsü o ilmden garaz bilmek ki cidd u neşâtı müzdâd olup ve talebi zâyi‘ olmamak için. İmdi ilm-i usûl-i hadîsin tarifi; “علم يعرف به أحوال الحديث والراوي من حيث القبول والرد” yani usûl-i hadîs dedikleri bir ilmdir ki hadîs ve râvînin kabul ve red cihetiyle ahvâli kendiyile bilinir. “وموضوع والحديث والراوي من تلك الحثيثة” yani bu ilmin mevzûu haysiyyet-i mezkûre ile hadîs ve râvîdir. Zira her ilmin mevzûu a‘râz-ı zâtiyesinden kendinde bahs olunan şeydir. Ve garazı “معرفة المقبول والمردود منهما” yani bu ilimden garaz hadîs ile râvîden makbul ve merdûdu bilmektir.

أما علم فروع الحديث: فعلم يعرف به نقل الحديث. وموضوعه: ذات النبي عليه الصلاة والسلام من“ حيث إنه نبيّ. و غرضه: الفوز بسعادة الدارين” Yani ilm-i furû‘-ı hadîs bir ilmdir ki kendisiyle nakl-i hadîs bilinir. Ve mevzûu Nebiyy-i Ekrem sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem hazretleridir, Nebî oldukları haysiyyetiyle ve garazı saâdet-i dâreyne nâil olmaktadır. Bu sûrette evvelkisine dirâyetu ilmi’l-hadîs denir. Ve sâniye rivâyetu ilmi’l-hadîs denir.

إِنَّ لِأَهْلِ الْحَدِيثِ اصطلاحاتٍ

Tahkîken ehl-i hadîs için ıstılâhlar vardır.

لا بدَّ من معرفتها لمن أراد أن يطَّلع مرادهم [من إطلاقاتهم]⁵⁰

Ânların ıtlak ettikleri lafızlarından murâdlarına muttali‘ olmaklığı murâd eyleyen kimesne lâzımdır ol-ıstılahlarını bilmek.

فلَمَّا أشارَ الشارحُ المحقِّقُ في شرحِ المحدثين إلى بعضِ مصطلحاتِهِم

Vaktâ kim şârih muhakkik şerh-i muhaddisînde ba‘zı ıstılâhâtını işâret etti ise ve şârih muhakkikten murâd İbn Hacer Askalânî’dir ki beyne’n-nâs meşhur olan *Nuhbe*’sine işâret etti.

أردُّنا أن نفضِّلَ بعضَ التفصيلِ

Bazı tafsilinin biz murâd eyledik eğer bu tafsili hıfz eder isen sana kâfîdir ve illâ tatvîlde fâide yoktur.

فاستمع لما نقول.

50 [من إطلاقاتهم] ibaresi bütün nüshalarda yer alır. Mütercim sehven atlamış olmalıdır. Nitekim yazmamasına rağmen ibarenin tercümesini yapmıştır.

İşit diyeceğimizi

الحديثُ في اصطلاح المحدثين:

Hadîs ıstılâh-ı muhaddisînde yani cumhur muhaddisîn indinde demektir. Zira aşağıda ve inde'l-ba'z diyecektir. "إذا قوبل العام بالخاص يراد به ما وراء الخاص" [Eğer genel (âm) bir ifade özel (hâs) bir ifadeyle mukâbil olursa özel anlamın ötesindeki anlam kastedilir.] kabilindedir.

قولُ الرسولِ صلى اللهُ تعالى عليه وسلم، وفعله، وتقريره.

Rasûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem hazretlerinin kavli ve fi'li takriridir. Kavli ve fi'li ve takririnin hâsılları demektir mecâzen. Zira her bir masdar-ı müteaddî iki manada isti'mâl olunur; ikâ'da hakikaten ve hâsıl bi'l-ikâ'da mecâzen

ومعنى تقريره عليه الصلاة والسلام:

Ve takrîri demenin manası

أَنَّ شَخْصًا فَعَلَ فِعْلًا، أَوْ قَالَ قَوْلًا فِي حَضْرَتِهِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَعَلَى مَنْ لَدَيْهِ

Bir şahs-ı mü'min Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerinin huzûr-ı saâdetlerinde bir fi'l veya bir kavli dese

وَاطَّلَعَ عَلَى اللَّهِ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَمْ يُكْرَهُ وَسَكَتَ وَقَرَّرَ.

Rasûl-i Ekrem hazretleri muttali' olup inkâr etmeyip sükût veya takrîr eyleseler bundan ma'lûm oldu ki bu hadîs marufur ve Rasûl-i Ekrem'den me'zûndur. Zira Rasûl-i Ekrem Hazretleri münkîr üzerine kat'an sükût etmezler.

وهذا التقريرُ أيضًا داخلٌ في الحديث.

Bu takrîr hadîse dâhildir.

وعند البعض هذه الأقسام الثلاثة من الصحابة والتابعين رضوان الله تعالى عليهم أجمعين أيضًا حديثٌ

Bu üç kısım ba'zılar katında sahâbîden ve tâbînden olursa hadîstir ve bu ba'zından murâd sâhib-i *Hulâsa*'dır.⁵¹

فعلى هذا يكون [الحديث] 52 تسعة أقسام.

Bu kere hadîsin aksâmı dokuz olur.

51 [Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tibî'nin (ö. 743/1343) *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*.]

52 [الحديث] mütercimim metninde ve Yazma Bağışlar 1109'da geçmemektedir.

وما انتهى إليه صلى الله عليه وسلم يسمى: مرفوعاً.

Ve Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerine hadîsin bir rivâyetleri muttasıl olursa merfu‘ tesmiye olunur.

والرفع قد يكون صريحاً

Ve merfû‘ az kere sarîh olur.

كما يقال: قال النبي صلى الله عليه وسلم أو فعل أو قرّر كذا.

Nitekim denilir; Peygamberimiz şöyle buyurdular, şöyle işlediler ve şöyle takrîr eylediler.

[و]قد يكونُ في حكم الصريح

Ve az kere sarîh hükmünde olur.

كما نقل عن الصحابة والتابعين أمرٌ معلومٌ

Nitekim diyorlar; sahâbîden ve tâbî‘înden naklolunan emr-i ma‘lûmdur.

أنه لا سبيلٌ للعقل فيه

Ve bunda aklın medhali yoktur.

كأحوال الآخرة⁵³ والأخبار عن الأمور الماضية والآتية.

Emr-i âhîret gibi ve umûr-ı mâziyeden ve müstakbelden ahbâr gibi yani âhîrette olacak muhâsebe ve mücâzât ve umûr-ı mâziyeden olan kısas-ı enbiyâ ve müstakbeleden olan eşrât-ı sâ‘ât gibi bunları sahâbî nakletse biz hükmederiz ki bunları Resûl-i Ekrem’den ahz etmişlerdir. Zira sahâbenin bunlara vukûfiyeti bu kadar, ancak Resûl-i ekrem bilir ve sarîh hükmünde olan ref‘ budur.

وما انتهى إلى الصحابة رضي الله عنهم يسمى: موقوفاً.

Ve sahâbî radiyallahu anh hazretlerine müntehî olan hadîs, mevkûf tesmiye olunur. Ve vakf olmaz illâ kat‘ gibi sarîh olur. Binâberîn musannif merhûm [Birgivî] makâm-ı beyânda sukût etti.

وما انتهى إلى التابعين يسمى: مقطوعاً.

Ve tabîîne müntehî olan hadîs maktu‘ tesmiye olunur.

53 Yayınlanmış bazı baskılarda bu ibare “كأحوال الآخرة من القيامة” olarak geçmektedir. Ancak ‘mine’l-kiyâmeti’ ibaresi karşılaştırdığımız nüshalarda bulunmamaktadır. Bk: Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti fî Usûli’l-Hadis*, 80.

والمشهور أن الموقوف يُطلق على المقطوع أيضاً.

Meşhur olan; mevkûf, maktu‘ üzerine itlâk olunur.

ثم لا يذهب عليك أن السند في اصطلاحهم: عبارة عن رجال الحديث.

Sened, muhaddisîn ıstılâhında râvî-i hadîsten ibârettir.

والإسنادُ أيضاً بمعناه،

Ve isnâd dahî ol-ma‘nâyadır.

وقد يجيء بمعنى ذكر السند.

Ve isnâd zikr-i sened manasına gelir.

ومتن الحديث: عبارة عما ينتهي إليه الإسنادُ من الكلام.

Ve metn-i hadîs kelâmdan müntehi olan şeydir ki isnâd ânâ müntehi olur. Metnin hadîse izâfeti beyâniyedir. Ve ‘ammâ’daki mâ hadîsten ibârettir. Ve ‘men’ mâ-i beyân[iye]dir. Ve bunda hadîs-i fi‘lî ve takrîrî dâhildir.

فإذا عرفت هذا فاعلم:

Kavâid-i külliyyeden bunları bildin ise yine bilin.

أن الحديث ينقسم تارة إلى المتصل والمنقطع.

İlm-i⁵⁴ hadîs muttasıl ile munkatı‘a mukassem olur.

فالمتصل: هو الذي لم يسقط من رواته شخص.

Muttasıl oldur ki Resûl-i Ekrem sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem Hazretleri’ne varıncaya değin bir şahs-ı râvîden sâkıt olmaya.

والمنقطع: هو الذي سقط شخص من رواته.

Munkatı‘ ânın hilâfıdır ki gerek evvelinden veyâ ortasından veyâ âhirinden sâkıt olsun. Ve ‘min’ kelimesi beyâniyedir ‘cins-i murâd’. Zira ekser veyâ küllîsi sâkıt olsa yine maktu‘dur. Çünkü beynlerinde vâsita yoktur.

وللمنقطع أفسامٌ كالمعلق والمرسل:

Lâkin munkatı‘ dahî aksâmdır. Muallak mürsel gibi.

54 Müellif tercümede ‘ilm-i hadîs’ ifadesini sehven yazmış olmalıdır. İlm-i hadîs değil doğrusu ‘hadîs, muttasıl ile munkatı‘a mukassem olur’ olmalıydı.

المعقُ: هو المنقطع الذي كان السقوط فيه من مبادئ السند وأوائله

Muallak ol-munkatı'dır ki râvînin sâkıt olması mebâdîsinden ve evâilinde bulunsa. el-Muallak kelimesinde 'fâ'yı terk eyledi. Vecheyn cevazına tenbîh için.

سواءً كان الساقطُ واحداً أو أكثر.

Rivâyetin sukûtu bir olsun yahud çok olsun

والمرسَلُ: هو المنقطعُ الذي كان السقوطُ فيه من آخر السند.

Mürsel ol-munkatı'dır, sukût âhîrinde buluna

وعند بعض المحدثين: المرسَلُ [بمعنى] ⁵⁵المنقطع بمعنى الأعم.

Bazı muhaddisîn katında mürsel 'munkatı' bi-ma'ne'l-eam' gibidir. Muttasiliyyetin zıddıdır. Ve bunun için İbn Hâcib [ö. 646/1249] merhûm *Muhtasar-ı müntehâ*'sında der ki: Mürsel dedikleri sahâbînün gayrısının 'Kâle Resûlullah kezâ' demesiyledir.

والاصطلاح الأول أشهر.

Lâkin ıstılâh-ı evvel eşherdir. Yani mürselin munkatı'dan kısım olmaklığı.

وقال بعضهم: الساقطُ إن كان متعديداً متوالياً فهو معضلٌ،

Ve bazıları dediler ki sâkıt müteaddîd ve mütevâlî olursa mu'daldır. Ve ba'zdan murâd Askalânî [ö. 852/1449] ile Nevevî'dir [ö. 676/1277].

وإن كان واحداً أو أكثر لكن لم يكن متوالياً، بل من مواضع متعديداً فهو منقطعٌ.

Mütevâlî olmayıp belki mevâzı'-ı müteaddideden olursa munkatı'dır.

فالمنقطع بهذا المعنى قسم من المنقطع بالمعنى الأعم

Lakin ma'nâ-yı ahire göre bu munkatı' bir kısımdır. 'Munkatı' bi-ma'na'l-eam'dan yani evvelden

فالمنقطع يُطلق على المعنيين كالتصوّر،

Munkatı' tasavvur gibi iki ma'naya itlâk olunur. Mukâbele-i karînesi 'ehaduhumâ'yı tayin eder.

فإنه يُطلق على المعنى الأعم، مُرادفًا ⁵⁶للعلم المقسّم

55 [بمعنى] kelimesi sadece mütercimün nüshasında zikredilmemiştir. Sehven atlanılmış olmalıdır.

56 Laleli 3704, 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında [مترادفًا] yazılmıştır.

Biri ilm-i mukaseme murâdif ma'nâ-yı eamma itlâk olunur ki mutlakan bir şey idrâk manasına olan ilm. Ve âna tasavvur-ı mutlak ve 'tasavvur lâ-bi-şarti şey'in' derler.

و على المعنى الأخصَّ المقابل للتصديق الذي هو قسمٌ منه

İkinci ândan kısım olan tasdike mukâbil mana-yı ehassa itlâk olunur. Hatta denilir ki ilm bi't-tasavvur yâhud tasdiktir. Ve ol-dahî nispet-i tâmmе-i haberiyyenin gayriyi idrâkdir. Yâhud 'bi-dûni'l-hükm' bir şeyi idrâktir. Ve âna 'tasavvur-ı mukayyet' ve 'tasavvur-ı bi-şart-ı şey'in' ve 'idrâku şey'in fakat' derler. Ve tasavvur-ı sâzic de denir. Ve'l-hâsıl mütekaddimîne göre hakikat tasavvuru nispet-i hayriyyenin gayriyi idrâkdir. Ve't-tasdîk ve kezâlik hükm dahî nispet-i tâmmе-i hayriyyeye idrâkdir. Ve müteahhirîne göre mutasavvır hükümsüz bir şeyi idrâkdir. Ve tasdik hükme mukârin bir şeyi idrâkdir. Ve hüküm dahî icâben veya sebeben bir emr-i âhire isnâddan ibârettir.

ومن أقسام المنقطع بمعنى الأعم المدلّسُ

'Munkatı' bi-ma'ne'l-eamm'ın aksamındandır, müdellis.

وهو أن يترك الراوي اسمَ شيخه ويروي عن شيخ فوق شيخه

Ve müdellis demek râvî kendinden hadîs ahzettığı şeyhin ismini terk edip ve şeyhinden yukarı şeyhinden rivâyet eder.

وأتى بلفظٍ يُوهم السَّماع منه وهو لم يسمع منه

Bir lafız getire ki şeyhinin şeyhinden istima' ihâm eder. Halbuki nesfû'l-emr de şeyhinin şeyhinden işitmemiş ola. İhâm ile ta'bîr eylediği çünkü sema'da sarîha olan 'ahberanî' ve 'haddesenî' ve 'semi'tü' sîgaları ile vâki' olsa. Ve halbuki işitmediği de ma'lûm olsa bu sûrette râvî kâzib olur. Müdellis olmaz.

ويسمى هذا العملُ: تدليسياً.

Bu amele tedlîs ve bu hadîse müdelles derler

فهو مضمومٌ مكروهٌ

Bu mezmûmdur ve mekruhtur. Ekseriyyûna göre kerâhet-i tahrîmiye ile mekrûhtur. Ve ba'zılara göre haramdır.

إلّا إذا كان فيه غرضٌ صحيحٌ

Meğer garaz-ı sahihi ola. Ol-vakt mezmûm ve mekrûh olmaz. Meselâ şeyhi inde'l-huffâz her ne kadar sika ise de inde's-sâmi'în ma'lûm olmayıp lâkin şeyhinin

şeyhi huffâz ve sâmi'în ininde ma'lûm olduğundan tedlîse riâyet eylese bu garaz-ı mezemmeti de'f edip sâmi'în ininde hadîsi takviye eder.

والحديث المرفوع إن كان سنده متصلًا يُسمى: مسندًا.

Hadîs-i merfu'un eğer senedi muttasıl ise müsned tesmiye olunur. Ve bu İmam Hâkim [en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)] ve ekser muhakkikîn mezhebidir. Ve merfu'dan ehas olmuş olur.

وهذا هو الاصطلاح المشهور.

Istîlâh-ı meşhûr budur.

وبعضهم يُسمون المتصل مسندًا مطلقًا⁵⁷، وإن كان موقوفًا أو مقطوعًا.

Hatîb-i Bağdâdî [ö. 463/1071] gibi ve ba'zılar, muttasıla müsned tesmiye ederler her ne kadar mevkûf veya maktû' ise de.

وبعضهم يُسمون المرفوع مسندًا، وإن كان مرسلًا، أو معضلاً، أو منقطعًا.

Ba'zılar merfû'a müsned tesmiye ederler. Her ne kadar mürsel ya mu'dal veya munkatî' ise de bu sûrette merfû'a müsâvî olur.

لكنَّ المتعهد هو الأول.

Lâkin beyne'l-muhakkikîn müteahhed olan evvelkisidir.

ثم اعلم أنَّ الراوي للحديث إن وقع منه اختلافٌ في إسناده أو متِّيه

Bundan sonra bil ki hadîs rivâyet edenin senedinde yahut metninde ihtilâf bulunsa

بنقدیم، أو تأخیر، أو زیادة، أو نقصانٍ أو إبدالٍ راوٍ مكانَ راوٍ آخر، أو إبدالٍ متنٍ مكانَ متنٍ آخر

Takdîm ya te'hîr ya ziyade ya noksan yâhud bir râvînin bedeline râvî-i âhar yâhud bir metnin bedeline metn-i âhar ile

فهذا الحديث يُسمى: مضطربًا.

Âna muztarıb tesmiye ederler. Muztarıb muhtelif manasına ism-i fâ'ildir. Bu ıztırab rivâyâtan biri tercih olunmadığı vakitte olur. Ve eğer bir sebebe mebnî tercih olunursa râcih mahfuz olup mercûh şâz veya münker olur.

وإن أدرج الراوي كلامه بين ألفاظ الحديث لغرضٍ صحيحٍ ومصلحةٍ يُسمى⁵⁸ ذلك: مُدرجًا

57 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında [مطلقًا مسندًا] yazılmıştır.

58 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "تسمى" yazılmıştır.

Ve eğer râvî kelâmını elfâz-ı hadîs beyninde bir garaz ve maslahat için idhâl eylese âna müdrec tesmiye olunur. Müdrec ism-i mekândır. Câr hazf olundu. Yani 'müdhalen fihi' demektir.

ومن أقسام الحديث: الشاذُّ والمنكُرُ والمعلَّلُ.

Dahî aksâm-ı hadîsten ba'zıdır; şâz, ve münker ve muallel ve bu ikisi inkâr ve ta'lîlden me'hûz ism-i mef'ûllerdir.

الشاذُّ في اللغة: فردٌ⁵⁹ خرج من الجماعة.

Şâz lügatte bir ferddir ki cemâatten çıka.

وفي اصطلاح المحدثين: حديثٌ رُوِيَ مخالفاً لما رواه الثقاتُ.

Ve ıstılâh-ı muhaddisînde bir hadîsdir ki sikâtın rivâyet ettiklerine muhâlif rivâyet oluna. Sikât, âdilûn ve zâbitûn manasınadır. Ve lâm cins içindir. Ve râvî sika olup olmamaktan eamdir. Bu neden için musannif merhûm der ki

فإن لم يكن الراوي ثقةً فهو: مرذود.⁶⁰

Ve eğer râvî sika olmazsa merdûd tesmiye olunur.

فإن كان ثقةً فالسبيل فيه بالترجيح بمزيد حفظٍ وضبطٍ⁶¹ أو بكثرة الرواة وسائر وجوه الترجيح.

Eğer sikât olursa anda tercih ile tarîk ziyâde hıfz ve zabt ve kesret-i aded yani tarîkleri çok olmak ve sâir vücûh-ı tercih ile. Meselâ iffet-i râvî ve uluvv-i sened ve kitabını eimme telakki bi'l-kabûl etmek gibi.

والراجحُ يسمى: محفوظًا، والمرجوحُ يسمى: شاذًا.

Bu sûrette râcihe mahfûz ve mercûha şâz tesmiye olunur.

والمنكُرُ: هو الحديثُ الذي رواه راوٍ ضعيفٌ مخالفاً لما رواه راوٍ ضعيفٌ آخر

Münker oldur ki râvî-i za'îf bir hadîsi rivâyet eyleye bir râvî-i za'îfin rivâyetine muhâlif olarak.

لكن ضعف الثاني أقلُّ من ضعف الأول.

Lâkin ikincinin za'fi evvelkinin za'findan ekall ola.

ومقابلُ المنكُرِ: المعروفُ، [ف]المنكُرُ والمعروفُ كلاهما ضعيفان

59 Mütercimim nüshasında sehven "مفرد" yazılmıştır.

60 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "فهو: شاذٌّ مرذود مطلقاً" yazılmıştır.

61 Yazma Bağışlar, 1109'da [بمزيد بيان حفظٍ وضبطٍ] yazılmıştır.

Ve münkerin mukâbili ma‘rûftur. İkisi de za‘îflerdir.

لكن الضعف في المنكر أكثر منه في المعروف.

Lâkin münkerde olan za‘f, ma‘rûfta olan za‘fdan ekserdir.

فالشاذُّ والمنكرُ مرجوحان.

Şâz ile münker mercûhlardır.

والمحفوظُ والمعروفُ راجحان

Ve mahfûz ile ma‘rûf râcihlerdir. Zirâ şâz ile münkerde râvî sika değildir. Ve mahfûz ile ma‘rûfda sikadır.

لكن ليس في المحفوظ ضعفٌ

Lâkin mahfûzda za‘f yoktur.

والمعروفُ ضعيفٌ راجح⁶² بالنسبة إلى المنكر.

Ve ma‘rûf za‘îfdir. Ve münkere nispetle râcihtir.

وبعضهم لم يعتبروا في الشاذِّ والمنكر قيدَ المخالفة

Ve ba‘zılar şâz ile münkerde kayd-ı muhâlefeti i‘tibâr etmediler.

وقالو: الشاذ: ما رواه الثقة، وكان منفردا في هذه الرواية.

Ve dediler ki şâz ol-hadîstir ki ânı sika rivâyet ede ve rivâyetinde müteferrid ola. Bu Hâkim [en-Nîsâbüri] mezhebidir.

وبعضهم لم يعتبروا في الشاذِّ كونَ الراوي ثقةً أيضاً.

Ve ba‘zılar râvinin sikalığına i‘tibâr etmediler eydan teferrüdü i‘tibâriyle muhâlefeti i‘tibâr-ı şâzda etmedikleri gibi, bu Halîl[î] [Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvîni (ö. 446/1055)] mezhebidir.

وبعضهم لم يعتبروا في المنكر كونَ الراوي ضعيفا أيضاً.

Ve ba‘zılar râvinin za‘îfliğini münkerde i‘tibâr etmediler eydan teferrüdü i‘tibâr ettikleri gibi. Bu Berzencî [Ebû Bekir Ahmed b. Hârûn el-Berzencî, (301/914)] mezhebidir.

وكذا المنكر عند هذا البعض ليس مخصوصاً بالصورة المذكورة

62 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında [راجع] kelimesi bulunmamaktadır.

Ve münker dahî ol-sûret-i mezkûr ile mahsûs değildir. Belki eamdır. Bundan için musannif der ki

فحديث المطعون بالفسق والغفلة وكثرة الغلط داخل في المنكر بهذا الاصطلاح.

İmdi bu ıstılaha göre fisk ve gaflet ve çok galat ile mat'ûn olanın hadîsi münker de dâhildir. Zira bu ıstılâh evvelinden eamdır.

وهذه الاصطلاحات لا مُشَاخَات فِيهَا

Bu ıstılâhlarda buhul ve müzâhame yoktur. Bunda tenbîh vardır ki sikâttan hiçbir kimse için buhul edip âharın ıstılâhını rû etmek yoktur. Zira her kavm için mustalah vardır. Mâdâm ki Kitâb ve Sünnet'in zâhirine ıstılâhı muhâlif olmadıkça rû olunmaz.

المعلَّل بصيغة اسم المفعول

Ve muallel ism-i mef'ûl sîgasıyladır. Ve az-kere ma'lûl tesmiye olunur. Kendisinde ta'lîl ve illet bulunan şeydir. Bundan için Musannif [Birgivi] merhûm der ki

التعليل في اصطلاحهم: إسناده فيه علل وأسباب قاذحة في صحته.

Ta'lîl ıstılâh-ı muhaddisinde bir isnâddır ki ânda illetler ve esbâb-ı kâdihalar vardır sıhhatinde. Lâkin ilel gâliben kaydı ile mukayyedir. Zira ba'zan illet-i vâhide bulunur.

ويعرفها أهل المهارة والخداقة في علم الحديث.

Ve esbâb-ı kâdihayı ilm-i hadîste mâhir ve hâzıklar bilirler. Ya'ni rivâyet ve dirâyet cihetiyle metânet ve temekkün-i tâm sâhibi olanlar bilir, demektir.

ثم اعلم: أن للحديث أقسامًا ثلاثة:

Bundan sonra bil ki hadîs için üç kısım vardır. Aksâm-ı sâbıka ve aksâm-ı lâhikanın cem'îsine şamildir.

الصحيح، والحسن، والضعيف.

Sahîh ve hasen ve za'îf

فالصحيح: هو الحديث الذي ثبت بنقل عدلٍ ضابطٍ

Sahîh oldur ki adl, zâbitin nakli ile ola.

مُتَّصلاً سندهُ إلى المنتهى.

Senedi mebdei olan sikâttan müntehi olan Nebî-yi muhterem sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem ve ya sahâbi ve yâhud tâbi'îne muttasıl olduğu halde deyu kayd ile 'bi-aksâmihi' munkatı' hâriçte kaldı. Ve muttasılen kavli 'sebete'nin fâilinin hâl'idir. Ve ba'zı nüshada muttasıl esnada vâki' olmuştur.

فإن كانت هذه الصفات على وجه الكمال فهو: الصحيح لذاته.

Eğer bu sıfat-ı selâse kemâl-i vech üzere olur ise o sıfatı müstemîl olan hadîse sahih li-zâtihî derler.

وإن كان فيها نوع قصور ونقصان

Eğer ol-sıfâta nev'-i kusûr ve noksân olup.

فإن كان النقصان منجبرًا بكثرة الطرق

Ol-noksân kesret-i turuk ile müncebir olursa

فهو: الصحيح لغيره.

Âna sahih li-gayrihî derler. Zira sıhhati kesretten ibâret olan gayr i'tibâriyledir.

وإن كان النقصان⁶³ لم ينجبر بكثرة الطرق⁶⁴ فهو: الحسن لذاته

Ekser kesret-i turuk ile müncebir olmazsa hasen li-zâtihî derler.

وإن كان الحديث الضعيف قد انجبر ضعفه بكثرة الطرق فهو: الحسن لغيره

Eğer hadîs-i zaîf turuk çokluğu ile müncebir olursa hasen li-gayrihî olur.

والظاهر من كلام القوم:

Kelâm-ı muhaddisînden zâhir olan oldur ki

أنَّ الحسن ما تطرَّق فيه النقصان في جميع الصفات المذكورة

Hasen li-zâtihî cemî'-i sıfâtında noksan tetarruk ede.

لكنَّ التحقيق أنَّ النقصان في الحسن لذاته ليس إلا في الضبط

Velâkin tahkîk olan budur ki hasen li-zâtihî'de noksân illâ zabtındadır.

وباقى الصفات باقيةً على حالها

Ve bâkî sıfatlarında halleri üzerlerine bâkîlerdir.

63 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "النقصان" kelimesi bulunmamaktadır.

64 "بكثرة الطرق" ifadesi Laleli 3704'te geçmemektedir.

وفي الضعيف والحسن لغيره النقصان⁶⁵ في جميع الصفات المذكورة

Ve zayıf ile hasen li-gayrihî de noksan cemî'-i sıfatındadır.

ثم لا بدّ من تحقيق معنى العدالة والضبط ليعلم حقائق هذه الأقسام

Ve bu aksâmın hakikatleri bilinmek için ma'nâ-yı adâlet ve zabtın tahkikinden lâzımdır.

أما العدالة: فهو ملكة تحمّل صاحبها على ملازمة التقوى والمروءة.

Amma adâlet bir melekedir ki sâhibini takva ve murûetin mülâzemetine götürür.

والمراد من التقوى عندهم الاجتناب عن الأعمال السيئة من الشرك والفسق والبدعة،

Ve takvâdan murâd ictinâbdır, a'mâl-i seyyieden; şirk, ve fîsk ve bid'at gibi.

وفي الاجتناب عن الصغائر اختلاف

Ve sagîreden ictinabda ihtilâf vardır.

والمختار: عدم الاشتراط

Muhtâr olan şart olmamaktır.

إلا إذا كان الإقدام على الصغيرة على سبيل الدوام، فإنه أيضًا كبيرًا.

Meğer sagîre üzerine ikdâm ale'd-devâm ola. Zîrâ hadîs-i şerifte vârid olmuştur. "66 [Israrlı yapılıncı küçük günah, tevbe edince de büyük günah yoktur] Ol-zamân kebîre olur. Lâkin kebirden ictinâb ittifâken lâzımdır. Nitekim Musannif [Birgivî] rahmetullahi aleyhi *Tarîkat-i Muhammediyye*'sinde beyân buyurmuştur.

والمراد بالمروءة: التترُّه عن الأفعال الخسيسة كالأكل والشرب في السوق والبول في الشارع العام وأمثال ذلك.

Ve Murûetten murâd ef'âl-i habîseden pâk olmak ve çarşıda yemek yiyip ve kesret-i dahik gibi ve ba'zılar katında takvâ-yı şer'a mezmûm olan şeyden ihtirâzdır. Ve murûet örfen mezmûm olan şeyden ihtirâz etmektir. Nitekim Aliyyü'l-Kârî [(ö. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*'de] böylece beyân etmiştir.⁶⁷

ثم لا يخفى عليك

65 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "النقصان موجود" olarak geçmektedir.

66 Deylemî, *el-Firdevs*, 5:199.

67 Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, 247-48.

Bundan sonra ey tâlib-i sâdık senin üzerine hafî değil zâhir ki.

أَنَّ عدل الرواية⁶⁸ أعم من عدل الشهادة

Tahkîkan adl-i rivâyet adl-i şehadetten e‘amdır.

لشُمول الأول العبدَ دونَ الثاني

Zîrâ adl-i rivâyetin abde şumûlü vardır. Adl-i şehâdetin değil. Yani hadîs, abd rivâyet etse ve adl olsa hadîsi makbûldür. Ve amma bir kimse üzerine abdin şehâdeti makbul değil ikiden lâzım.

وأما الضبط: فهو أن يحفظ الراوي مسموعه ومرويه عن الفوات والاختلال

Ve amma zabt oldur ki işittiğini ve rivâyet olunanı sûrette veya kitabında fevt ve ihtilâlden hıfz ede.

بحيث يتمكن من استحضاره حيث شاء

Ve hıfzî ol-mertebe ola ki murâd ettiğî vakt hatırına hâtir getire.

ثم الضبط إمَّا ضبط الصدر: فهو بالتذكر⁶⁹ وحفظ القلب بهما عن النسيان⁷⁰

Bundan sonra zabt yâ zabt-ı sudur; ol-dahî tezekkür ve tekrâr sebebiyle kalbini nisyândan mehmâ-emken hıfz etmektir.

وإمَّا ضبط الكتاب: فهو بحفظه وصيانته عند نفسه إلى وقت الأداء

Ya zabt-ı kinâyettir ol-dahî yazdığî kitabı vakt-i edâya değin hıfz etmektir.

ثم لا بد أيضًا من بيان وجوه الطعن المتعلق بالعدالة والضبط لمعرفة هذه الأقسام ولمعرفة أقسام الضعيف

Bu aksâm-ı erba‘ayı ve aksâm-ı da‘îfi bilmek için adâlet ve zabta müteallik vücûh-ı ta‘nı bilmek lâzımdır.

اعلم: أَنَّ علماء الحديث حصروا وجوه الطعن في العدالة في الخمسة

Bil ki ulemâ-yı hadîs adâlette olan vücûh-ı ta‘nı beşe hasrettiler.

الأول: كذب الراوي

Evvelkisi râvînin kizbi

68 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında “عدل الرواة” yazılmıştır.

69 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında “بالتذكر والتكرار” yazılmıştır.

70 Laleli 3704’te “وحفظه عن النسيان” yazılmıştır.

الثاني: اتهامه به

İkincisi kizb ile müttehem olması

الثالث: فسقه

Üçüncüsü fisktır.

الرابع: جهالته

Ve dördüncü câhil olması

الخامس: كونه مبتدعا

Beşinci râvînin mübtedi' olması

أما كذب الراوي في اصطلاحهم⁷¹: فهو أن يكون ثابت الكذب عمداً في الحديث النبوي

Amma ıstılâh-ı muhaddisînde râvînin kizbi oldur ki râvî amden hadîs-i nebevîde 'sâbitü'l-kizb' ola. Zira kizbi hadîsin gayride olursa fiskda dâhil olur.

فإذا ثبت كذبه في حديث من الأحاديث⁷² فهو مطعون بالكذب

İmdi ehâdîsten bir hadîste inde's-sikât râvînin kizbi sâbit olursa ol-râvî kizb ile mat'ündür.

وحديث الراوي المطعون بالكذب⁷³ سواء كان كذبه فيه أو في حديث آخر يسمى موضوعاً⁷⁴

Ve kizb ile mat'ûn olan râvînin hadîsine gerek kizbi o hadîste ve ya hadîs-i âharda olsun mevzû' tesmiye kılınır.

وهذا هو المراد من الموضوع في اصطلاحهم

Ve ıstılâh-ı muhaddisînde mevzû'dan murâd budur.

وليس في الحديث الموضوع شرط أن يكون الكذب والوضع فيه بعينه

Hadîs-i mevzû'da şart olmadı ki kizb ve vaz' bi-aynihî ol-hadîste ola. Her ne kadar beyne'l-ulemâ meşhûr olan bu ise de bu makamda Musannif [Birgivî] merhûm kütüb-i meşhûreye muhâlefet etti deyû suâl olunur ise cevâbında deriz

71 Yazma Bağışlar 1109'da "أما كذبه فهو", Laleli 3704'te "أما كذب الراوي فهو" yazılmıştır.

72 Yazma Bağışlar 1109'da "من الأحاديث" lafzı geçmemektedir.

73 Yazma Bağışlar 1109'da "وحديث المطعون" yazılmıştır. 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "وحديث الراوي المطعون بالكذب" ibaresi geçmemektedir. Laleli 3704'te mütercimim yukarıdaki ibaresiyle aynıdır.

74 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "موضوعاً ومختلفاً" yazılmıştır.

ki Musannif bu kelâmını muhaddisînin kavlinden ahz etmiştir. Çünkü buyurdular bir kimse hadîs-i vâhidde kizb etse ‘mâ tekaddeme ve mâ teahhara’ hadîsin iskâtı vâcibdir ibdâlen rivâyeti makbul değildir. Her ne kadar tâib ve müstağfir olup tarikat-i haseneye sülûk ederse de. Zirâ mukaddesi azîm olduğundan bu vechle zecr ve tağlîz ettiler. ‘Kezâ fi’t-Tedrib’.⁷⁵

والراوي المتعمد بالكذب في الحديث النبوي

Kasd-ı ehâdîs-i nebevîdeki kizbi rivâyet eyleyen

إن وقع الكذب منه في مدة عمره مرة واحدة في واحد

Her ne kadar kizbi hadîs-i vâhidde ömründe bir kere de olursa

لم يقبل حديثه الذي لم يكذب فيه⁷⁶

Kendisinde kizb etmediği mukaddem ve muahhar hadîs dahî makbûl değildir.

وإن تاب وأحسن حاله⁷⁷

Her ne kadar tâib ve müstağfir olup ‘ve ahsin hâlehû’ tebdil ederse de.

بخلاف شاهد الزور فإنه إذا تاب تقبل شهادته كذا قالوا.

Lakin yalan şâhidi onun gibi değil. Zira tevbe ederse kabûl olur. Cumhur muhaddisîn böyle dediler.

وأما اتهام الراوي بالكذب: فهو أن يكون معروفاً⁷⁸ مشهوراً بالكذب في الأقوال، وإن لم يثبت كذبه في الحديث النبوي على صاحبه

Amma râvînin kizb ile müttehem olması kizb ile akvâlinde ma‘rûf ve meşhûr olmasıyla olur. Her ne kadar hadîs-i nebevîde kizbi bulunmaz ise de.

وحديث الراوي المطعون باتهام الكذب يسمى: متروكاً كما يقال حديثه متروك

Ve kizb töhmetiyle mat‘ûn olan râvînin hadîsine metrûk tesmiye kılınır.

ومثل هذا الشخص لو تاب عن الكذب وأصلح حاله

Ve eğer bu misillü şahs tâib olup hâli güzel olsa

بحيث ظهر ولاح آثار الصلاح من ناصية حاله

75 Suyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, 1:324.

76 Laleli 3704’te 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında “الذي لم يكذب فيه” ifadesi geçmemektedir.

77 Laleli 3704’te “وإن كان تائباً” yazılmıştır.

78 1275 Matbaa-i Âmire baskısında “معروفاً” kelimesi geçmemektedir.

Ol-mertebe ki âsâr-ı salâh kendinden zâhir olsa

يجوز أن يسمع حديثه

Hadîsinin işitilmesi câizdir ve ihticâca salâhiyeti vardır. Eğer sıhhat veya hasenin surûtu bulunursa. Zira tevbesi ittifâkan makbuledir.

وأما فسق الراوي: فالمراد به هو الفسق في العمل لا في الاعتقاد

Amma râvînin fîskıyla murâd amelde demektir. İ'tikâdda değil.

فإنه داخل في البدعة

Zira ıstılâh-ı muhaddisîne göre i'tikâdde fîsk bid'ate dâhildir.

والكذب داخل في الفسق

Ve kizb de fîskta dâhildir.

لكن لما كان الطعن باعتباره أشد وحكمه مباينا أفردوه عنه

Lakin ta'n kizb itibâriyle kendisi eşedd olup ve hükmü muğâyir olduysa ğayrı yerlerden ibrâz olunup zikr olundu.

وأما جهالة الراوي: فالمراد بها: ألا يكون اسمه معلوماً

Ve amma râvînin cehâletinden murâd ismi ma'lûm olmaya demektir.

فجهالة اسمه طعن فيه

İmdi isminin mechûliyeti kendisine ta'ndır.

لأنه لم يعلم أنه ثقة أو لا

Zira rivâyet ettiği şeyhinin ismini bilmediğinden henüz sika olduğu ma'lûm olmadı ki rivâyet oluna.

كما يقال: أخرج أو أخبر أو حدثني رجل أو شيخ⁷⁹

Ke-mâ yukâlu [ke-en yukâle] ahrace ev ahbera ev haddesenî racülün ev şeyhun: rivâyet etti diye.

وهذا الحديث يسمى: مبهماً

Bu hadîse mübhem tesmiye olunur. Râvînin hâliyle tesmiye kabilindendir.

79 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "أخرج رجل أو خرَج شيخ", Yazma Bağışlar 1109'da "أخرج رجل أو شيخ" Laleli 3704'te "أخرج رجل أو شيخ" yazılmıştır.

وهو غير مقبول

Ve bu makbûl değildir cumhûra göre.

إلا إذا كان صحابياً فإن الصحابة كلهم عدوٌّ

Meğer kim sahâbî ola. Meselâ sahâbî rivâyet etti ve yâhud sahâbîden bir racül rivâyet eyledi dese, bu makbûle olur. Zira ashâbının küllîsi udûldür.

ولو ذُكر المبهم بعبارة التعديل

Ve eğer mübhemi ta'dîl ibâret ile rivâyet eylese.

كأن يقال: أخبرني⁸⁰ عدل أو ثقة

Şunun gibi ki bana âdl ve yahut sika haberi verdi dese

ففيه اختلاف، والصحيح: أنه غير مقبول أيضاً حتى يسميه

Onda ihtilâf vardır. Sahîh olan makbûl değildir. İsmi beyan edinceye değin.

إلا إذا قاله إمام حاذق

Meğer bu kavli e'imme-i erba'a gibi imam-ı hâzık ve müctehid-i kâmil söylese.

وأما بدعة الراوي: فهو أن يكون الراوي⁸¹ معتقداً بشيء على خلاف ما هو معروف ومعلوم من رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم بنوع شبهة وتأويل

Amma râvînin bid'ati Rasûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemden ehl-i sünnet ve'l-cemâat indinde edille-i erba'anın biriyle ma'rûf ve ma'lûm bir şeyin hilâfına nev'-i şübhe ve bazı kavâ'id-i arabîyyeye muvâfık te'vîl-i sahîh ile mu'tekid ola.

لا بطريق الجحود والعناد فإنه كفرٌ

Cahd ve inâd tarîkiyle olmaya. Zira küfür olur. Hakkı inkâr edip şer'îati istihzâ eylediğinden bu bahsimizden hâriçtir. Zira bahsimiz râvî-i mübtedi'dedir. Amma mübtedi' kâfirin hadîsi asla makbûl değildir.

وحديث المبتدع مردود تورعاً

Ve hadîs-i mübtedi nev'an merdûddur. Her ne kadar kendisinde ihtilâf vâki' oldu ise de. Zira bunda dört kavil vardır. Ekseriyyûn indinde makbûldür. Eğer bid'ate dâî olmaz ise ve bir cemâat bid'ati takviye eder şey bulunmaz ise deyu

80 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında ve Yazma Bağışlar 1109'da "أخرج" Laleli 3704'te "أخبر" yazılmıştır.

81 1272 ve 1275 Matbaa-i Âmire baskılarında "الراوي" kelimesi bulunmamaktadır.

takyîd ettiler. Ve eğer dâî bulunursa makbûl değildir ve ba‘zılar dahî makbûldür dediler. Mezhebine nusret için kizbi istihlâl etmedi ise de ve eğer istihlâl ederse makbûl olmaz ve bazıları mutlaka makbûldür dediler ve ba‘zılar dahî makbûl değildir dediler. Ve bu kavli-râbî‘ İmâm Mâlik hazretleridir ki bid‘ati sebebiyle fâsıktır ve fâsığın rivâyeti merdûdedir. Lakin mezheb-i tahkîk oldur ki, kabûl olur demeleriyle murâd, fezâil-i a‘mâl hakkında olursa, amma akâid ve ahkâma dâir olursa makbûl olmaz. Zira akâid ve ahkâmda hadîs âdilden lâzımdır. Halbuki mübtedi‘ ittifâkan âdil değildir ve eğer a‘mâle dâir olursa anda adl şart değildir, ittifâkan ve Musannif’in [Birgivi] kavli mezâhib-i erba‘ayı tahkîktir. ‘Teemmel’.

وأما وجوه الطعن المتعلقة بالضبط فهو أيضًا خمسة

Ammâ zabta müteallik vücûh-ı ta‘n dahî beştir.

الأول: فرط الغفلة

Evvvelkisi ziyâde gaflet etmek

والثاني كثرة الغلط

İkincisi çok galat etmek.

والثالث: مخالفة الثقات

Üçüncüsü sikâ olanlara muhalefet etmek.

والرابع: الوهم

Dördüncüsü vehmdir.

والخامس: سوء الحفظ

Beşinci, kötü hıfzdır.

أما فرط الغفلة وكثرة الغلط فهما متقاربان

Amma çok gaflet ve çok galat bu ikisi birbirlerine yakınlardır.

الغفلة في السماع وتحمل الحديث

Gâliben: gaflet hadîsi tahammül ve sema‘ ederken olur.

والغلط في السماع وأدائه

Ve galat sema‘ ile edâda olur.

وأما مخالفة الثقات فهو إما في الإسناد أو في المتن

Amma sika olanlara muhâlefet ya isnâdda ya metinde olur.

وهما على أنواع متعددة

Ve bu ikisi envâ‘-ı müteaddide üzerinedir. Zira ya ıztrâb ile olur ve yahut idrâc ile veya bunların gayriyle olur.

وهي توجب الشذوذ في الحديث

Ve sikaya muhâlefet hadîsde şaz îcâb eder. Bu makamda zamirin te‘nîsi lafz itibariyledir. Nitekim yukarıda tezkîri mana itibariyle olduğu gibi.

وجعلها من وجوه الطعن المتعلق بالضبط بسبب أن الباعث على هذه المخالفة هو عدم الضبط والحفظ وعدم صيانتها عن التغيير والتبديل

Ve bu muhâlefeti zabta müteallik ta‘nın vücûhundan kılması şol sebep ile ta‘n olması ekserîn indindedir. Amma bazı muhakkikîn indinde ta‘n değildir. Binâberîn ba‘zı ehâdîs-i sıhâhda bulunur.

وأما الوهم فهو أن يكون بناء رواية الراوي على توهمه

Ve amma vehm dedikleri râvî rivâyeti vehmine göre etmek ola.

وذلك يقع في الإسناد غالبًا

Bu ekseri isnadda vâki‘ olur. Mevsûli irsâl ve merfû‘u vakf veya râvî-i za‘îfi sikaya ibdâl gibi.

وفي المتن نادرًا

Ve nâdir olarak metinde de ol-hadîs-i âhara idhâli gibi

ولكن الاطلاع عليه من أغمض علوم الحديث وأدقها

Ve lakin âna ittılâ‘ ilm-i hadîsin pek dakîkindendir.

ولا يحصل هذا الاطلاع إلا لمن أوتي له فهمٌ ثاقبٌ وحفظ واسع للأسانيد والمتون ومعرفة كاملة بمراتب الراوي وأحوال الأسانيد والمتون

Ve bu ittılâ‘ olmaz illâ âna fehm-i râsih ve zabt-ı vâsi‘ ve râvînin merâtibini ve ahvâl-i esânîdden ve mütûnun ilmi i‘tâ olunan kimseden olur.

كما كان للمتقدمين من أرباب هذا الفن

Nitekim bu fennin erbâbından mütekaddimîn için bu ilimler oldu.

وأما سوء الحفظ: فهو أن لا يكون صوابه غالبًا على خطئه

Ve amma sûu-i hıfz savâbı hata üzerine gâlib olmak.

ولا يكون حفظه وإتيانه أكثر من سهوه ونسيانه

Sehv ve nisyânından çok olmamak.

سواء كان خطؤه غالباً على صوابه، أو كانا متساويين

Gerekse hatası savâb üzerine gâlib olsun gerekse mütesâvî olsun.

وكذا السهو والنسيان

Sehv ve nisyân da böylece. Yani gerek gâlib olsunlar hıfz ve ityân üzerine yâhud mütesâviyeyn olsunlar.

فالمخلص عن سوء الحفظ ليس إلا بعدم الخطأ مطلقاً

İmdi sûu-i hıfzdan halâs olmaz illâ asla hata etmemek ile olur. Çünkü mutlaka kelimesi bu makamda asla manasınadır ve bu manada isti'mâli kesirdir.

أو بغلبة⁸² سمع الصواب عليه

Yahud halâs olmak sem'-i savâbın hata üzerine killeti [galebesi]⁸³ sebebiyle olur.

وكذا السهو والنسيان

Kezâlik sehv ve nisyândan halâs olmaz illâ ademleriyle olur.

ثم اعلم أن الراوي في الحديث الصحيح إن كان واحداً في جميع المواضع أو في بعض المواضع يسمى غريباً

Bundan sonra bil ki hadîs-i sahîhte râvî cemî'-i mevâzî'da veya ba'zı mevâzî'da bir olursa âna garîb tesmiye olunur. Garîb acîbe manasınadır. Ferd manasına da gelir ve cemî'-i mevâzî'da râvî bir olursa demek yani müntehaya varıncaya birer birer rivâyet etmektir ve bazı mevâzî'da demek senedde meselâ İki kimse ikiden rivâyet edip ve sâni bir kimseden rivâyet edip meğer o bir kimse ikiden rivâyet etmeye gibi.

وإن كان اثنين يسمى: عزيزاً

Ve eğer râvî iki olursa âna azîz tesmiye olunur.

وإن كان أكثر من اثنين يسمى: مشهوراً أو مستفيضاً

Ve eğer ikiden artık olursa âna inde'l-muhakkikîn meşhûr ve inde'l-usûl müstefiz tesmiye olunur.

82 Mütercim sehven "بقلة" yazmıştır.

83 Mütercim tercümede de sehven "killeti" yazmıştır.

وإن كانت كثرة الرواة في كل موضع بحد لا يجوز العقل توافقه على الكذب يسمى: متواتراً

Ve eğer râvînin artıklığı bir mertebeye bâliğ olmuş ki akıl ânların kizb üzerine ittifaklarını ve muvâfakatlarını tecvîz etmeye. Ânâ mütevâtir tesmiye olunur.

والغريب يسمى: فرداً أيضاً

Ve garîbe garîb tesmiye kılındığı gibi ferd dahî tesmiye kılınır.

ولا يخفي عليك أن الراوي إن كان واحداً في جميع المواضع يسمى: فرداً مطلقاً

Ve sana ma'lûm ola ki râvî eğer cemî'-i mevâzî'da bir olursa 'mâ sebk'de tafsîl olunduğu gibi âna ferd-i mutlak tesmiye olunur, kemâl-i teferrüdü olduğundan.

وإن كان في موضع واحد يسمى: فرداً نسبياً

Ve eğer bir mevzî'da olursa âna ferd-i nisbî tesmiye ederler. Teferrüd bu mevzî'ya nisbet ile olup gayrisinde bulunmadığı ecilden.

ففي كون الحديث غريباً وفرداً يكفي كون الراوي واحداً في موضع واحد وإن كان في مواضع متعددة أخر أكثر من واحد

Hadîsin garîb ve ferd olmasından râvînin mevzî'-i vâhidde bir olması kifâyet eder. Her ne kadar mevâzî'-i uharda birden ziyâde ise de.

ففي العزيز لا بد أن يكون الراوي في جميع المواضع اثنين [صريحاً أو ضمناً]⁸⁴

Ve azîzde lâzımdır râvî cemî'-i mevâzî'da iki olmak. Bu rivâyet sarîhan olur, iki ikiden ve iki üçten ve üç dörtten ve dört beşten müntehaya varıncaya değin rivâyet etmek tarîkiyle ve zımnenn olur iki üçten ve üç dörtten ve dört beşten müntehaya varıncaya rivâyet etmek tarîkiyle.

وفي المشهور لا بد في جميع المواضع كونه أكثر من اثنين صريحاً كله

Ve meşhurda cemî'-i mevâzî'da sarâhaten ikiden ziyâde olmak lâzımdır.

فإن كان في بعض المواضع اثنين،⁸⁵ وفي بعضها أكثر من اثنين فهو داخل في العزيز

Eğer ba'zı mevâzî'da iki ve ba'zında ikiden ziyâde olursa azîzde [azîze] dâhildir.

كما أنه إن كان في بعض المواضع واحداً وفي باقي المواضع اثنين أو أكثر يكون غريباً

84 "وفي المشهور لا بد في جميع المواضع كونه أكثر من اثنين صريحاً كله،" ifadesi mütercimnin metninde, Laleli, 3704'te bulunmamaktadır. Yazma Bağışlar 1109'da, 1272 ve 1275 Matbaa-i âmire baskılarında yer almaktadır.

85 "وفي المشهور لا بد في جميع المواضع كونه أكثر من اثنين صريحاً كله،" ifadesi mütercimnin metninde, Laleli 3704'te bulunmamaktadır.

Nitekim bazı mevâzı'da bir ve bazı mevâzı'da iki yâhud ekser olduğundan garîbde dâhil olduğu gibi

فَعَلِمَ أَنَّ مَعْنَى كَوْنِ الرَّوَايِ فِي الْعَزِيزِ فِي جَمِيعِ الْمَوَاضِعِ اثْنَيْنِ أَنْ يَكُونَ صَرِيحًا أَوْ ضَمْنًا بَعْدَ كَوْنِ الْبَعْضِ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ صَرِيحًا

Pes imdi bilindiği râvînin azîzde cemî' mevâzı'da iki olması sarîhan ya zımnen ola. Ba'zısı ba'zı mevâzı'da sarîh olduktan sonra.

فَمِنْ هَذَا التَّفْصِيلِ عَلِمْتُ مَعْنَى قَوْلِهِمْ قَوْلُهُمْ فِي هَذَا الْفَنِّ: يَحْكُمُ الْأَقْلُ عَلَى الْأَكْثَرِ

Bu tafsîl ve ittıla'dan bildin, bu fende olanların kavlinin manası; ekall, ekser üzerine hükmeder. 'Yuhkemu' kelimesi ma'lûm sîgasıyla ekal fâilidir. Ya'ni ekall ekser üzerine gâlib olur, sâir fûnûna muhâlif olarak bu fenn-i hadîste ekall için hüküm-i küllî vardır.

وَقَدْ عَرَفْتُ مِنْ هَذَا التَّحْقِيقِ أَنَّ الْغَرَابَةَ لَا تَتَنَافَى الصَّحَّةَ

Bu tahkîkten bildin ki garâbet sıhhate mâni' değildir.

لَأَنَّ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْ أَحَدِ رِجَالِهِ ثِقَةٌ

Zîrâ âhâddan her birisi sikadır.

وَقَدْ تَطَلَّقَ الْغَرَابَةَ، وَيُرَادُ بِهَا الشَّدُودُ الَّذِي هُوَ مِنْ أَقْسَامِ الطَّعْنِ عِنْدَ الْأَكْثَرِ فِي الْحَدِيثِ

Ve garâbet ıtlâk olunup inde'l-ekser hadîste aksâm-ı ta'ndan olan şâz murâd olunur.

كَمَا سَبِقَ فِي بَيَانِ الشَّاذِّ وَالْمُنْكَرِ وَالْمَعْلَلِ

Nitekim şâz ve münker ve muallel beyânında sebkât etti.

وَقَدْ يَجِيءُ الشَّدُودُ بِمَعْنَى الْغَرَابَةِ بِمَعْنَى كَوْنِ الرَّوَايِ مُنْفَرِدًا لَا بِمَعْنَى الشَّدُودِ

Az kere Şuzûz; garâbet ma'nâsına gelir. Ya'ni râvî bir olmak, yoksa şâzzım ma'nâ-yı lugavîsi murâd değildir.

فَلَا يَنَافَى الشَّدُودُ بِذَلِكَ الْمَعْنَى الصَّحَّةَ

Bu ma'naca şuzûz sıhhate mâni' değildir, cumhura göre.

كَمَا لَا تَنَافَى الْغَرَابَةَ

Nitekim garâbet münâfi olmadığı gibi.

ثُمَّ لَا تَغْفَلُ إِنَّكَ إِذَا عَرَفْتَ مَعْنَى الصَّحِيحِ لِدَاتِهِ وَلِغَيْرِهِ، وَمَعْنَى الْحَسَنِ لِدَاتِهِ وَلِغَيْرِهِ

Bundan sonra gâfil olma tahkîkan sen, sahîh li-zâtihî ve li-gayrihînin ma‘nâsını ve hasen li-zâtihî ve li-gayrihînin ma‘nâsını bildin ise.

علمت أن الضعيف: هو الذي فقد فيه الشرائط المعتبرة في الصحة والحسن كلاً أو بعضاً

Yine sen bildin ki tahkîkan za‘îf ol-şeydir ki; sıhhat ve hasende mu‘teber olan şurûtun küllîsi yâhud ba‘zısı kendinde mefkûd ola.

فأقسام الضعيف متعددة متكررة

İmdi bu sûrette aksâm-ı za‘îf müteaddide ve mütekessiradır.

ومراتب الصحيح والحسن لذاتهما ولغيرهما أيضاً متفاوتة بعضها فوق بعض في الرجحان والعمل والاحتجاج

Merâtib-i sahîh ve hasen li-zâtihî ve li-gayrihimâ amel ve ihticâc ve ruchâniyette ba‘zısı ba‘zından böyle mütefâvitedir.

بنفوت تلك الصفات ودرجاتها بعد الاشتراك في أصل الصحة والحسن

Ve asl-ı sıhhat ve hasende iştiraklerinden sonra adâlet ve zabt ve ittisâl sıfatlarının derecâtının tefâvütüyle mütefâvitedir.

وهذا ما تيسر لنا في تحقيق أقسام الحديث من الكتب المعتبرة

Aksâm-ı hadîsin tahkîkından kütüb-i mu‘teberede bize müyesser olan budur.

ومعرفة هذا التفصيل وإن لم تكن ضرورية هنا

Ve nâs çok kere mevâd ile me‘lûf olup kıraat-i ehâdîs ile meşguliyetleri nâdir olduğundan bu tafsîl-i mezkûru bilmek bizim bilâdımızda her ne kadar zarûriyyet-i lâzime değil ise de.

ولكن لما كان إخواننا في الدين وأعاوننا في طلب اليقين مشتغلين بتصحيح المشكلات في بعض كتب الأحاديث في هذا الأوان والحين

Lâkin vaktâ ki dînde ihvânımız ve taleb-i yakînde muîn u zahîrimiz olan zevâtın şu zamanda ba‘zı kütüb-i ehâdîste olan müşkilâtın tashîhi ile meşgûl olup.

وكانوا متحيرين عند سماع هذه الأسامي [والتالين لبيانها]⁸⁶

Ve bu esâmîyi semâ‘ indinde mütehayyir kaldıklarından beyanımıza tâlib oldularsa.

86 “والتالين لبيانها” ifadesi mütercimmin metninde yoktur. Laleli 3704, Yazma Bağışlar 1109 ve 1272 Matbaa-i Âmire baskısında “والتالين لبيانها”, 1275 Matbaa-i Âmire baskısında “والتالين لبياننا” olarak geçmektedir.

فصلناها إزالة لحييرتهم

Biz dahî medlûlâtının beyanıyla bile esâmîyi tafsîl eyledik, ihvanımızın hayretini izâleten onlara ve haleflerine sadaka-i câriye olmak için.

الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله.

فالحمد لله على الختام والصلاة والسلام على رسولنا محمد وآله وأصحابه الكرام. لسنة تسع وسبعين ومأتين وألف شهر ذي الحجة الشريفة.

كتبه الفقير الحقير السيد محمد صالح رشدي الإسبارتوي عن نواب غفر الله له ولوالديهما.

[Bizi yoluna hidayet eden Allah'a hamdolsun. Allah hidayet etmeseydi bize hidayet eden kimse olmazdı.]

Hitâma erdiği için Allah'a hamdolsun. Rasûlümüz Muhammed'e ailesine ve şerefli ashabına salât ve selâm olsun. Bu bin iki yüz yetmiş dokuz senesinin Zilhicce ayında yazıldı.

Bu tercümeyi fakir ve hakir Nüvvâb'dan olan Seyyid Muhammed Salih Rüşdî el-Ispartavî yazdı. Allah onu ve anne-babasını bağışlasın.]

Sonuç

Osmanlı'nın son asrında hadis usûlü alanında yapılan tercümelerin gittikçe arttığı görülür. Bu artışta XIX. yüzyılda medresenin yanında mekteplerin de açılmış olması önemli bir etkindir. Bunun yanında matbaanın yaygınlaşmasının eser üretimi ve tercüme sayısının artmasında etkili olduğu söylenebilir. Fatih Ahmed Efendi'nin, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kazancızâde Emîn Edîb Efendi'nin tercümeleri hep bu bağlamda yani yeni kurumlara ders kitabı üretilmesiyle irtibatlı görünmektedir. Ancak bunun yanında medreseyle irtibatlı olan isimler de hadis usûlü tercümeleri yapmışlardır. Osman Kâmil Efendi'nin Birgivî'nin *er-Risâle*'sinin tercümesi yeni açılan kurumlar olan mekteplerle bir irtibatı bulunmamaktadır. Medresede talebelere *Sahîh-i Buhârî* okutacak bir müderris derse başlamadan önce bir usulle başlamayı uygun görmüş ve bu tercümeyi yapmıştır. Dolayısıyla 1276 yılında Mahmûdiye Medresesi'ne müderris olarak atanan Osman Kâmil Efendi'nin bu medresede usûl-i hadîs dersi okuttuğunu söyleyebiliriz. Ancak burada üzerinde durulması gereken en önemli nokta Osmanlı medreselerinin müfredâtında usûl-i hadîs derslerinin varlığıdır. Osmanlı medreselerinde medrese müfredâtında hadis usûlünün varlığıyla ilgili bilgilerimiz, XVIII. yüzyılda yazılan tertîbü'l-ulûm risalelerine kadar gider. Öncesinde medresede müfredat olarak hadis usûlünün varlığıyla ilgili bir malumat bulunmamaktadır. Kâtip Çelebi gibi özel hocalardan hadis usûlü okuyan isimler

bulunmakla beraber bu derslerin medrese dışı eğitim olduğu anlaşılmaktadır. Tertübü’l-ulûm risalelerinde ise var olan bilgilerin uygulamadaki müfredâtı mı yoksa ideal olanı mı yansıttığı tartışılabilir. Medreseye hadis usûlü derslerinin girişi kanaatimizce 1914’te kurulan Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye medreseleriyle olmuştur. Bu medresenin dersleri öncesinde kurulan Dârulfünûn Ulûm-ı Diniyye Şubesi’nin müfredatıyla yakından ilişkilidir. Netice olarak XIX. yüzyılda artan hadis usûlü çalışmalarının (telif-tercüme) medresede hadis usûlü okutulmasıyla ilgili değil mekteplerde veya medrese dışında cami gibi farklı yerlerde yapılan derslerle daha çok irtibatlıdır.

Osman Kâmil Efendi’nin bu tercümesinin esas önemi, XIX. yüzyılda hadis usûlünün mekteplerde ve cami derslerinde yaygınlaşmasının bir sonucu olmasındandır. XIX. yüzyılda yaygınlaşan camilerdeki hadis derslerinin icazetler verilerek yaygın bir eğitime dönüşmesi İstanbul’da bir icâzet geleneği başlatmıştır. Daha sonra kurumsal dersler yani Dârulfünûn veya mekteplerde müredata hadis dersleri konulunca ilk olarak camilerde hadis dersi veren mucîz dersiâmlar veya onlardan icâzet alan talebeler akla gelmiş ve bu kurumlara hadis hocası olarak atanmışlardır. Bunun en önemli örneklerinden biri Arapgirli Hüseyin Avnî Efendi’dir. Dârulfünûn son hadis müderrisi Arapgirli, Bodrumî Ömer Lutfî Efendi’den hadis icâzeti almış, Bâyezid Camii’nde uzun yıllar hadis okutup icâzet vermiş ve kelam hocasıyken İzmirli’nin hadis hocalığı görevini bırakmasından sonra hadis dersi için akla ilk gelen isim olmuştur. Bunun sebebi öncesinde Bâyezid Camii’nde hadis tedrisinde bulunması olmalıdır. Osman Kâmil Efendi’nin de cami derslerinde hocalarından hadis okuması ve icâzet alması böyle bir tercüme yapmasına vesile olmuş olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdullah Edib, Bayramzâde. *Usûl-i Hadis Dersleri*. Gaziantep: Havâdis Matbaası, 1341.
- Abdullah Salâhî Uşşâkî. “Usûl-i Hadis”, t.y. Pertev Paşa. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Akdağ, Eyyup. “Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emîn Edib’in Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye Adlı Hadis Usulü Ders Kitabı”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

- Dergisi* 10, sy 10 (2016): 51-76.
- Albayrak, Sadık. *Son devir Osmanlı uleması : (ilmiye ricalinin teracim-i ahvali)*. C. 4. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1996.
- . *Son devir Osmanlı uleması : (ilmiye ricalinin teracim-i ahvali)*. C. 3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1996.
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in İmam Birgivi'ye Aidiyeti”. İçinde *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, 2:651-67. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Aydüz, Salim. “Osmanlı Devleti'nde Münecceimbaşılık”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları -İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan*, 1995.
- Balâtîzâde, Kemâlî. “Risâle fî Usûli'l-hadîs”, t.y. Kılıç Ali Paşa.
- Birgivi. *Risâle fî Usûli'l-Hadîs*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272.
- . *Risâle fî Usûli'l-Hadîs*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275.
- . “Risâle fî Usûli'l-Hadîs”, t.y. Laleli, 3704. Süleymaniye Kütüphanesi.
- . “Risâle fî Usûli'l-Hadîs”, t.y. Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 1109. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Dâvûd-i Karsî. *Şerhu Risâleti fî Usûli'l-Hadîs*. 1. bs. Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2016.
- Ezherî, Yusuf Ziyâeddin (Ersal). *Telhîsu'l-Fusûl fî Usûli Hadîsi'r-Resûl*. Sofya: Nüvvab Matbaası, 1941.
- Fevzî Efendi. *Taksîm-i hadîs-i şerîf*. Dersaadet: Âlem Matbaası, 1310.
- Furat, Ahmed Hamdî. “17. Asır Osmanlı Taşrasında Bir Fakih Portresi: Ali en-Nisârî”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 15 (2019).
- Gümüş, Fatih, ve Abdullah Taha İmamoğlu. “İskilipli Mehmed b. Ömer'in Nuhbetu'l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy 10 (30 Aralık 2016): 127-64.
- Hafîd Efendi. *ed-Dürerü'l-müntehabâtü'l-mensûre fî islâhi'l-galatâti'l-meşhûre*. İstanbul: Dârü't-Tıbâa[ti'l-Âmire], 1221.
- Hakkı Efendi. “Risâle fî usûli'l-hadîs”, t.y. Hacı Mahmud Efendi. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Hasanova, Selime Veysal. “Yusuf Ziyaeddin Ezheri ve Bulgaristan'da hadis eğitimi (1920-1950)”. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Havvâs, Şihâbüddin Ahmed b. Abbâd el-Kinânî. “el-Kâfi fî ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi”, 1256. Hacı Mahmud Efendi. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kazancızâde, Emîn Edîb. “Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye”, t.y. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.
- Mardîni, Ebü'l-Üla. *Huzur Dersleri*. C. II-III. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966.
- Nisârî, Ali en-. “Mâ yeteallaku bi'l-hadîs”, t.y. Esad Efendi.
- Osman Kâmil Efendi, Münecceimbaşı. “Tercüme-i Usûlü'l-Hadîs”, t.y. 9455. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi.
- “Osman Kâmil Efendi Sicil Dosyası”, t.y. Sicill-i Ahvâl Dosyaları. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi.
- Özcan, Tahsin. “Mehmed Nûri Efendi”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:503-4.

- Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Seydişehri, Mahmud Esad. *Usûl-i Hadis*. 2. bs. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1316.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. C. 4. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.
- Şenburç, M. Masum. “Osmanlı Müelliflerinden Yusuf Zâhir Efendi ve Usûl-i Hadis’e Dair Eseri”. Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2004.
- Yusuf Zâhir Efendi. “el-Muktetaf Mine’l-Âsâr fi İlmi Usûli’l-Âsâr”, t.y. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.

Arşiv Kaynakları

- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası, 791/59260.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri, 47/291.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı, 480/32335.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı, 498/33860, 1.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı, 498/33860, 4.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Husûsî Evrakı, 47/52.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Taltîfât Evrakı, 58/46.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Mâbeyn-i Hümâyun İradeleri Evrakı 130/159.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî Meclis-i Vâlâ Evrakı 138/20.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî Mühimme Evrakı, 291/87.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî Umûmî Evrakı, 308/97, 1-2.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî Umûmî Evrakı, 563/58; 565/48; 541/30.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî Umûmî Nezâret ve Devâir Evrakı, 462/33.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî, Nezâret ve Devâir Evrakı, 300/41.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî, Nezâret ve Devâir Evrakı, 351/71.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî, Nezâret ve Devâir Evrakı, 453/81.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbî, Nezâret ve Devâir Evrakı , A.MKT.NZD, 394/81.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, 58/17.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Mütenevvia Evrakı, 149/76.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, 1155.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, 768/03.